

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

“İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRDƏ İQTİSADI İNKİŞAF
POTENSİALININ ARAŞDIRILMASI”
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Oruclu Səltənət İmamverdi

BAKI - 2022

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru

i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh oğlu

_____ **imza**

“ _____ ” _____ **20__ -ci il**

“İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRDƏ İQTİSADI İNKİŞAF
POTENSİALININ ARAŞDIRILMASI”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060407-Menecment

İxtisaslaşma: Menecment (sahələr üzrə)

Qrup: 238

Magistrant:

Oruclu Səltənət İmamverdi qızı

_____ **imza**

Elmi rəhbər:

i.ü.f.d., dos. Ələsgərova Aygün

Ağasəlim qızı

_____ **imza**

Program rəhbəri:

i.ü.f.d., dos. Şamxalova Samirə

Oqtay qızı

_____ **imza**

Kafedra müdiri:

i.e.d., prof. Kəlbəyev Yaşar

Atakişi oğlu

_____ **imza**

BAKİ - 2022

Elm Andı

Mən, Orclu Səltənət İmamverdi qızı and içirəm ki, “İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə iqtisadi inkişaf potensialının araşdırılması” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normaları və istinad qaydalarına tamamilə riayət edərək və istifadə etdiyim mənbələrin hamısını ədəbiyyat siyahısında əks etdirərək yazmışam.

İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRDƏ İQTİSADI İNKİŞAF POTENSIALININ ARAŞDIRILMASI

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktualığı: İşğaldan azad edilmiş ərazilərin böyük iqtisadi potensialı mövcuddur və bu potensialın araşdırılması olduqca önəmli və aktuallığını qoruyan məsələlərdəndir. İşğaldan azad edilmiş ərazilərin iqtisadi inkişafının potensialının formalaşması, qiymətləndirilməsinin bu və müxtəlif məsələlərin nəzəri, metodoloji və praktiki aspektlərdə həlli tədqiqat işinin aktuallığını müəyyən edir.

Tədqiqatın məqsədi: İşğaldan azad olunmuş ərazilərin iqtisadi potensialını qiymətləndirmək və bu məqsədlə tədqiqat üçün seçilmiş kənd təsərrüfatı və turizm sektorunun keçmiş dövrdə mövcud durumunu araşdırmaq olmuşdur.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Statistik təhlil, müqayisəli təhlil, qruplaşdırma metodu, ekspert qiymətləndirilmələri metodundan dissertasiya işinin tədqiq olunmasında istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın informasiya bazası: Tədqiqat işinin informasiya bazasını Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi məlumatları, statistik toplular, İşğaldan azad edilmiş ərazilərə aid statistik məlumatlar, yerli tədqiqatçıların məqalələri təşkil edir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Mövzu ilə bağlı ədəbiyyatların azlığı təşkil etməsi əsas məhdudiyyətlərdən biridir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: Kənd təsərrüfatında yeni nəsillə texnologiya və sistemlərin o cümlədən süni intellekt, robotlar və dronlardan istifadə bu sektor üçün yenilik olacaqdır. Peyk texnologiyası ilə şəkillərin əldə olunması və hava durumu ilə bağlı fermerlə öncədən veriləcək xəbərdarlıq məhsuldarlığa müsbət təsir göstərəcəkdir.

Nəticələrin istifadə olunma biləcəyi sahələr: Nəticələr əsasən kənd təsərrüfatı və turizm sektoru üzrə təkliflər qismində verilmişdir. Onların tətbiqi aqrar və turizm sektorunu gücləndirəcəkdir və ölkəmizin kənd təsərrüfatı məhsullarının yerli istehsal hesabına təmin olunmasına əhəmiyyətli təsir göstərəcəkdir.

Açar sözlər: II Qarabağ müharibəsi, işğaldan azad edilmiş ərazilər, iqtisadi inkişaf, investisiya, iqtisadi potensial

SUMMARY

The actuality of the subject: There is a great economic potential of the liberated territories, and the study of this potential is very important and relevant. The formation of the potential for economic development of the liberated territories, the solution of these and various issues in theoretical, methodological and practical aspects determine the relevance of the research.

Purpose and tasks of the research: The aim was to assess the economic potential of the liberated areas and to study the past state of the agricultural and tourism sectors selected for this purpose.

Used research methods: Statistical analysis, comparative analysis, grouping method, method of expert assessments were used in the research of the dissertation.

The information base of the research: Official data of the State Statistics Committee of the Republic of Azerbaijan, statistical collections, statistical data on the liberated territories, articles of local researchers were used.

Restrictions of research: One of the main limitations is the lack of literature on the subject.

The novelty and practical results of investigation: The use of next-generation technologies and systems in agriculture, including artificial intelligence, robots and drones, will be a novelty for this sector.

Scientific-practical significance of results: The results are mainly presented in the form of proposals for the agricultural and tourism sectors. Their application will strengthen the agricultural and tourism sectors and will have a significant impact on the supply of agricultural products to our country through local production.

Keywords: II Karabakh war, liberated territories, economic development, investment, economic potential

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

ABA	Azərbaycan Banklar Assosiasiyası
ABŞ	Amerika Birləşmiş Ştatları
AİH	Azərbaycan İnvestisiya Holding
ARDNŞ	Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti
AREZ	İqtisadi Zonaların İnkişafı Agentliyi
ASC	Açıq Səhmdar Cəmiyyəti
BMT	Birləşmiş Millətlər Təşkilatı
BP	British Petroleum
ƏDV	Əlavə Dəyər Vergisi
İAEƏ	İşğaldan Azad Edilmiş Ərazilər
İİTKM	İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi
İKT	İnformasiya Kommunikasiya Texnologiyaları
QHT	Qeyri Hökumət Təşkilatı
SES	Su Elektrik Stansiyaları
TÜMKİAD	Tüm Kalkınma İş İnsanları və Girişimciler Derneği
ÜDM	Ümumi Daxili Məhsul

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	
------------	--

I FƏSİL. İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRDƏ İQTİSADI İNKİŞAF POTENSİALININ ARAŞDIRILMASINA NƏZƏRİ-METODOLOJİ YANAŞMA.....	10
1.1.İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə yenidənqurma və təmir-bərpa işlərinin aparılması Azərbaycan iqtisadiyyatına bu ərazilərin tez bir zamanda reintegrasiya olunması imkanı kimi.....	11
1.2. İşğaldan azad olunmuş ərazilərin inkişafı ilə bağlı hüquqi və təşkilati məsələlər	21
1.3. İnnovasiya yönümlü layihələr-dirçəlişin əsas faktoru kimi	23
II FƏSİL. İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRİN İNKİŞAF POTENSİALININ QIYMƏTLƏŞDİRİLMƏSİ.....	28
2.1. İşğaldan azad olunmuş ərazilərin infrastruktur layihələri və onların həyata keçirilməsi durumunun təhlili	28
2.2. Azad edilmiş torpaqlarda əsas fəaliyyət sahələri kimi müəyyən edilmiş kənd təsərrüfatı, kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı və turizm sahələrinin potensialının qiymətləndirilməsi.....	37
2.3. İnvestisiya potensialının qiymətləndirilməsi	47
III FƏSİL. İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRDƏ İQTİSADI İNKİŞAF POTENSİALININ YÜKSƏLDİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ	53
3.1. Azad olunmuş ərazilərdə bərpa-quruculuq işləri ilə bağlı yenilikçilik səmərəliliyinin yüksəldilməsi.....	53
3.2. Bərpa-quruculuq və yenidənqurma işlərinin həyata keçirilməsinə özəl və xarici şirkətlərin cəlb olunmasının stimullaşdırılması	64
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	69
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	71
ƏLAVƏLƏR.....	74
Cədvəllərin siyahısı	75
Qrafiklərin siyahısı	75
Şəkillərin siyahısı	75
Sxemlərin siyahısı	75

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Vətən Müharibəsində qazanılan şanlı qələbənin nəticəsi olaraq Azərbaycan əsas problemin həlli yolunu tapdı. Ermənistanın işğalçı siyasətinin nəticəsi olaraq yaranmış Qarabağ münaqişəsi artıq tarixə düşmüşdür və ölkənin ərazi bütövlüyü təmin edilmişdir. Bizim qarşımızda İAEƏ-i bərpa etmək kimi yeni və mühüm vəzifə durur. Demək olar ki, AR-nın Prezidenti İlham Əliyevin 2020-ci il üzrə yekunlara aid həsr edilmiş müşavirədə çıxışında bu istiqamətdə qarşıya qoyulan məqsədləri cəmiyyətimizə çatdırmışdır. Ölkəmiz qüdrətli dövlət kimi İAEƏ-i bərpa etmək əzmindədir. Dövlət prezidenti vurğulamışdır ki, bizim üçün mühüm diqqət İAEƏ-də olmalıdır və bu sahədə ilk infrastruktur layihələrinin icrasına başlanılıb.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan Respublikasının İAEƏ-ni bərpa etmək planları çox genişdir. 2022-ci il dövlətin büdcəsi üzrə Vətən müharibəsinin şanlı qələbəsi ilə geri qaytarılmış torpaqların bərpası, müvafiq infrastrukturun yaradılması və rayonun Azərbaycan iqtisadiyyatına reintegrasiyası üçün 2.2 mlrd. manat vəsait ayrılmışdır. Ordunun təminatı və ölkə sərhədlərinin bərpası nəzərə alınmaqla bu tədbirlərə ümumi olaraq 4.6 mlrd. manat vəsait ayrılmışdır. Bərpa olunmuş ərazilərin bərpası müəyyən ardıcılıqla aparılacaq, işğaldan azad edilmiş ərazilərimiz böyük iqtisadi potensialı vardır və bu potensialın öyrənilməsi ən mühüm və aktuallığı olan məsələlərdəndir. İAEƏ-in iqtisadi inkişaf potensialının formalaşdırılması, nəzəri, metodoloji və praktiki aspektlərin qiymətləndirilməsi və başqa məsələlərin həlli tədqiqatın aktuallığını müəyyən edir.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: İAEƏ-in iqtisadi inkişaf potensialına dair nəzəri və metodoloji tədqiqatlar aparılmamışdır. İqtisadi inkişaf potensialının öyrənilməsinə bütün müxtəlif yanaşmalarla, iqtisadi modernləşmə kontekstində onun vəziyyəti, obyektiv qiymətləndirilməsi və inkişaf tendensiyaları ilə bağlı hərtərəfli tədqiqatlar praktiki olaraq yoxdur. Ümumilikdə İAEƏ-in iqtisadi inkişaf potensialının formalaşması və qiymətləndirilməsinin tədqiqi əlavə tədqiqat və nəzəri əsaslandırma tələb edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: İşğaldan azad olunmuş ərazilərin iqtisadi potensialını qiymətləndirmək və bu məqsədlə tədqiqat üçün seçilmiş kənd təsərrüfatı

və turizm sektorunun keçmiş dövrdə mövcud durumunu araşdırmaq olmuşdur. Araşdırılan tədqiqat işinin məqsədinə uyğun olaraq aşağıdakı vəzifələrin həlli edilməsi tələb olunur:

- İAEƏ-in inkişafı ilə bağlı hüquqi və təşkilati məsələlərin öyrənilməsi;
- İAEƏ-də innovasiya yönümlü layihələrin araşdırılması;
- İAEƏ-in infrastruktur layihələri və onları həyata keçirilmə durumunun təhlili;
- İncəmə potensialının qiymətləndirilməsi;
- İAEƏ-lər üzrə quruculuq və bərpa işlərilə əlaqədar yenilikçilik səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətlərini müəyyənləşdirmək;
- Bərpa və quruculuq, eyni zamanda yenidənqurma işlərini aparmağa xarici və özəl şirkətləri cəlb etməyin stimullaşdırılması istiqamətlərini müəyyənləşdirmək.

Tədqiqatın obyektı və predmeti: İşğaldan azad olunmuş ərazilərin bərpa edilməsi, müasir infrastrukturunun yaradılması və həmin ərazilərdə iqtisadiyyatın formalaşdırılması və inkişafı tədqiqat işinin obyektidir. Tədqiqatın predmeti isə özündə işğaldan azad olunmuş ərazilərin iqtisadi inkişaf potensialının formalaşması və qiymətləndirilməsinin nəzəri və praktiki problemlərini ehtiva edir.

Tədqiqat metodları: Statistik təhlil, müqayisəli təhlil, qruplaşdırma metodu, ekspert qiymətləndirilmələri metodundan dissertasiya işinin tədqiq olunmasında istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın informasiya bazası: Tədqiqat işinin informasiya bazasını AR-nın Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi məlumatları, statistik toplular, İAEƏ-ə aid statistik məlumatlar, yerli tədqiqatçıların məqalələri təşkil edir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Mövzu ilə əlaqədar ədəbiyyatların azlığı təşkil etməsi əsas məhdudiyyətlərdən biridir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Kənd təsərrüfatında yeni nəsillə texnologiya və sistemlərin o cümlədən süni intellekt, robotlar və dronlardan istifadə bu sektor üçün yenilik olacaqdır. Peyk texnologiyası ilə şəkillərin əldə olunması və hava durumu ilə bağlı fermerlə öncədən veriləcək xəbərdarlıq məhsuldarlığa müsbət təsir göstərəcəkdir.

Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiq sahələri: Nəticələr əsasən kənd təsərrüfatı və turizm sektoru üzrə təkliflər qismində verilmişdir. Onların tətbiqi aqrar və turizm sektorunu gücləndirəcəkdir və ölkəmizin kənd təsərrüfatı məhsullarının yerli istehsal hesabına təmin olunmasına əhəmiyyətli təsir göstərəcəkdir.

**I FƏSİL. İŞGALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRDƏ İQTİSADI
İNKİŞAF POTENSİALININ ARAŞDIRILMASINA NƏZƏRİ-
METODOLOJİ YANAŞMA**

1.1. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə yenidənqurma və təmir-bərpa işlərinin aparılması Azərbaycan iqtisadiyyatına bu ərazilərin tez bir zamanda reintegrasiya olunması imkanı kimi

II Qarabağ Müharibəsi işğal edilmiş ərazilərin azad olunması və onların erməni qəsbkarlarının işğalından qurtarılması və şanlı qələbə ilə nəticələnmişdir. 30 illik işğal zamanında erməni vandalları mövcud infrastrukturunu tamamilə dağıdıb, işğal etdikləri Azərbaycan torpaqlarını məhv etmişlər. Xüsusilə Ağdam rayonunda bunun şahidi olduq. Müharibədən sonra Ağdam rayonuna gələn əcnəbilər hətta Ağdam rayonunu Cənubi Qafqazın Xirosiması adlandırırdılar. BMT hesablamalarından çıxan nəticələrə əsasən, işğalın nəticəsi olaraq ölkəmizə dəyən iqtisadi ziyan 53,5 milyard dollar dəyərindədir. İşğal nəticəsində Azərbaycana dəyən ziyanı hesablasaq, görürük ki, ziyan bundan qat-qat çoxdur. Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin məlumatlarına əsasən, işğalın nəticəsi olaraq Azərbaycan Respublikasının ekoloji vəziyyətinə və təbii sərvətlərə ümumi olaraq 265 mlrd. dollar dəyərində ziyan dəyib. Hərbi prokurorluğun apardığı hərtərəfli məhkəmə-tibbi ekspertizasına görə, bütün sahələr üzrə ümumi əmlaka dəymiş ziyan 819 mlrd. dollardır. Dağıntıların mürəkkəbliyi və miqyası İAEƏ-in bərpası çətin və vaxt aparan edir. Bu səbəbdən bərpa prosesinin iqtisadi və sosial sahələrdə geniş şəkildə aparılmasına ehtiyac vardır. Belə ki, II Qarabağ müharibəsi qurtardıqdan dərhal sonra İAEƏ-in sosial-iqtisadi inkişafı planının tərtib edilməsi haqqında sərəncam verildi və Böyük Qayıdış proqramı çərçivəsində bərpa prosesinə başlanıldı (Bağırov O. 2020: s.3).

Ümumiyyətlə, İAEƏ-in bərpa edilməsi və müasir infrastrukturunu yaratmaq Qarabağın əsas strateji inkişaf istiqamətlərindəndir. Ona görə bərpa prosesi olmadan bu sahələrin sosial və iqtisadi inkişafda irəliləməsini əldə etmək çətinidir. Yenidənqurma və sağlamlaşdırma prosesinin həyata keçirilməsi Azərbaycanın ümumi iqtisadi inkişafını sürətləndirəcək, yeni iş yerləri açmağa şərait yaradacaqdır. Yenidən bərpa olunan ərazilərdə texnoloji yenilikləri tətbiq etmək daha asandır, çünki bu ərazilər sıfırdan yenidən qurulur, çünki infrastruktur tamamilə dağılıb. Bu səbəbdən Qarabağın bərpası və müasir standartlara əsaslanan infrastrukturun yaradılması prosesində texnoloji yeniliklərdən istifadə əsas məqsədlərdən biridir.

Gələcəkdə bu əraziləri bərpa etməyin nəticəsi olaraq əldə olunan təcrübədən digər rayonlarda da istifadə oluna bilər. Ümumiyyətlə, bərpa prosesinin əsas vəzifələri bunlardır:

- Yeni standartları cavablayan inkişaf modelinin yaradılmasına kömək etmək;
- İAEƏ-in texnoloji cəhətdən inkişaf edən ərazilərə çevrilməsi;
- Yüksək keyfiyyətli və iqtisadi bərpa;
- Aparıcı texnoloji şirkətlərin bərpası proseslərinə cəlb olunması.

Azərbaycan hökuməti bərpa prosesini səmərəli və mərkəzləşdirilmiş şəkildə təşkil etmək və həmin məqsədlərə nail olmaqdan ötrü lazımi tədbirlər görüb. Belə ki, müharibə qurtardıqdan sonra, 2020-ci ilin noyabr ayında onun tərkibində Koordinasiya Qərargahı və İdarələrarası Mərkəz yaradıldı. Bu mərkəzdə fərqli məsələlər üzrə 16 işçi qrupu fəaliyyət göstərir. İşçi qruplarında ümumi istiqamətlərdə sistemli və inteqrasiyalı fəaliyyətini həyata keçirməkdən ötrü Strateji Fəaliyyət Planı hazırlanıb. Yaradılan işçi qruplarına aşağıda göstərilənlər aiddir:

Cədvəl 1: Yaradılan işçi qrupları

1. Hərbi-siyasi məsələlər üzrə işçi qrupu;	9. Media və informasiya təminatı üzrə işçi qrupu;
2. Fövqəladə Hallar və Humanitar Məsələlər üzrə İşçi Qrupu;	10. İqtisadi Məsələlər üzrə İşçi Qrupu;
3. Hüquqi və beynəlxalq hüquqi məsələlər üzrə işçi qrupu;	11. Şəhid ailələrinin, müharibə əlillərinin, veteranlarının və iştirakçıların sosial müdafiəsi üzrə işçi qrupu;
4. Nəqliyyat və Logistika üzrə İşçi Qrupu;	12. Akademik məsələlər üzrə işçi qrupu;
5. Mina və partlamamış hərbi sursatların təmizlənməsi üzrə İşçi Qrupu;	13. Ətraf Mühit Məsələləri üzrə İşçi Qrupu;
6. Beynəlxalq təşkilatlar və QHT-lərlə əlaqələr üzrə işçi qrupu;	14. Şəhərsalma üzrə işçi qrupu;
7. Tarix və mədəniyyət abidələri, mədəniyyət müəssisələri üzrə işçi qrupu;	15. Nəqliyyat, Rabitə və Yüksək Texnologiyalar üzrə İşçi Qrupu;
8. Şəhid və itkin düşmüş şəxslərlə bağlı İşçi Qrupu;	16. Əhalinin işğaldan azad edilmiş ərazilərə qayıtması üzrə işçi qrupu

Mənbə: Bağirov O., 2020

Yuxarıda qeyd olunan tədbirlərlə yanaşı, 2021-ci ilin fevralında təsdiqlənmiş “Azərbaycan 2030: Sosial-iqtisadi inkişafın milli prioritetləri” sənədində “azad edilmiş torpaqlara böyük qayıdış”ın beş prioritetdən biri olduğu qeyd olunub. Sənəd bu prioritetin uğurlu həyata keçirilməsindən ötrü iki məqsəd müəyyən edir: dayanıqlı köçürmə və iqtisadi fəaliyyətə reinteqrasiya. Həmin məqsədlərə nail olmaqdan ötrü rayonun iqtisadi potensialdan sərfəli istifadə etmək, məskunlaşma səviyyəsini işğaldan əvvəlki vəziyyətə çatdırmaq və azad edilmiş torpaqların ölkənin

təsərrüfat fəaliyyətində xüsusi çəkisini artırmaq lazımdır. Ona görə də qeyd etmək olar ki, İAEƏ-in bərpa edilməsi təkcə Qarabağ iqtisadiyyatı üçün deyil, ümumilikdə Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Bərpa prosesinin formasını müəyyən etmək üçün nəqliyyat, energetika, şəhərsalma və digər sahələrdə hədəfləri nəzərdən keçirmək və qarşıya qoymaq olar (Azərbaycan 2030: Sosial-İqtisadi İnkişafın Milli Prioritetləri, 2021).

Nəqliyyat sektorundan azad olunan əraziləri bərpa etməkdə ilk addımlar yol tikintisi olmuşdur. Qarabağın bərpasına gedən Böyük Qayıdış proqramı üzrə 1-ci mərhələ İAEƏ-də yeni yol və nəqliyyat infrastrukturunu yaratmaqdır. Təqdim olunan nəqliyyat layihələri Qarabağın şimala, cənuba və şərqə köçürülməsinə imkan verəcək. Ayrı-ayrılıqda hazırlanmış, planlaşdırılan yol, dəmir yolu və hava limanı layihələrinə baxaq: Suqovuşan və Talış yolları Tərtər rayonu üzrə Suqovuşan və Talış kəndlərinə gedən yolların yenidən qurulması idi. Bu yolların tikintisinə müharibədən dərhal sonra başlanılmışdır. Tərtərdən Suqovuşan kəndinə gedən yol 21 km, Suqovuşandan Talış kəndinə 7,5 km-dir. 2 zolaqlı yolun asfalt-beton örtüyünün eni 9 metrdir və bu yollar birinci mərhələdə 2-ci texniki dərəcəyə uyğun bərpa edilib. Bu yolların Tərtər şəhəri ilə birləşdirilməsi nəticəsində Naftalandan Talışa və Suqovuşana alternativ nəqliyyat marşrutu yaradılacaq. Digər mühüm avtomobil yolu Əhmədbəyli-Füzuli-Şuşa avtomobil yoludur. 17 noyabr 2020-ci ildə Əhmədbəyli-Füzuli-Şuşa avtomobil yolunu layihələndirmə və tikintilə əlaqədar Dövlət Avtomobil Korporasiyası prezidentinin sərəncamı ilə ehtiyat fonddan 50 mln. manatlıq vəsait qoyulmuşdur (İlyasov Z. 2021: s.8).

Onun uzunluğu 101,5 km, eni isə 37,7 m-dir və 2022-ci ilə qədər başa çatdırılması gözlənilir. Bu yolu Füzulidə tikilmiş yeni hava limanına birləşdirmək üçün yolun 27 km-dən keçməklə hava limanına nəqliyyat marşrutunun çəkilməsi nəzərdə tutulur. Bu yolun simvolik hissəsi Füzuli-Şuşa avtomobil yoludur. Yol Topxana meşəsinin ətəklərindən Daşaltıya, oradan isə Şuşaya qədər uzanacaq. İsa bulağına gedən yol da bu yoldan çəkiləcək və yolun dörd, bəzi yerlərdə isə altı zolaqlı olacağı gözlənilir. Füzuli-Şuşa yolu qoşunlarımızın Qarabağın mərkəzinə, xüsusən Şuşaya gedən yoldur. Ona görə də prezident bu yolu “qələbəyə aparın yol”

adlandırılıb. Toğanalı-Kəlbəcər avtomobil yolunu salmaq da planlaşdırılır. Göygöl rayonu üzrə Toğanalı kəndindən başlayacaq marşrut Murov dağlarından keçib Kəlbəcərin, İstisunun və Laçının istiqamətlərində davam etdiriləcək. Yol üzrə ümumi uzunluq təxmini olaraq 190 km-dir. Bu ərazi Toğanalı-Kəlbəcər istiqamətində 74 km, Kəlbəcərlə İstisu istiqaməti üzrə 28 km və Kəlbəcər-Laçının istiqamətində 87 km-dir. İki hərəkət zolağı iki, bəzi yerlərdə isə üç zolaqlı olacaq. Murovda silsilələr layihədən 16 km məsafədən başlayır və yolun bəzi hissələrində 3500 metrə çatır. Bu da qız aylarında marşrutdan istifadəni çətinləşdirəcək. Bu problemin qarşısını almaq üçün tunelin tikintisi planlaşdırılır. İnşa olunacaq tunellər üzrə ümumi uzunluq təxmini olaraq 10-12 km olacaq. Tunellərdə zolaqların sayının dördə çatdırılması nəzərdə tutulur. Qeyd olunan yollarla yanaşı, Horadizdən Zəngilana, oradan isə Qubadlı və Laçın rayonlarına yolların çəkilməsi ilə bağlı tapşırıqlar verilib və bu istiqamətdə hazırlıq işləri davam etdirilir. Belə ki, bu yolların tikintisi nəticəsində həm şimalda, həm də cənubda Laçında və Kəlbəcərdə müasir yol-nəqliyyata aid infrastruktur yaradılacaqdır (Bağırov O. 2020: s.5).

Hava limanları

İAEƏ-in sürətli inkişafı və turizm potensialını tam reallaşdırmaqdan ötrü hava limanlarının tikintisi də nəzərdə tutulub. Birinci hava limanı layihəsi Füzuli Beynəlxalq Hava Limanı layihəsidir və yeni hava limanı beynəlxalq standartlar əsasında təchiz olunub. 2800 metr uzunluğunda liman istifadəyə verilib. Yeni hava limanının yaradılmasında əsas məqsəd xarici qonaq və turistlər üçün, xüsusən Şuşanın İAEƏ-ə daxil olmasına şərait yaratmaqdır. Xarici qonaqlar qısa müddətdə və tikilməkdə olan Füzuli-Şuşa marşrutu ilə Füzuli Beynəlxalq Hava Limanına çata bilərlər. Həmçinin İAEƏ-də daha iki hava limanının tikintisi nəzərdə tutulur. Bu limanlar Zəngilan və Laçın rayonlarında tikiləcək. Limanlar üçün rahat yer seçimi davam edir. Enerjinin yenidən qurulması prosesində qarşımızda duran ən əsas vəzifə İAEƏ-də enerjiyə aid infrastrukturun yaradılması və enerji təhlükəsizliyinin təmin olunmasıdır. Mühüm məqsəd azad olunmuş ölkələrin ən müasir standartlarına cavab verən enerji sistemi yaratmaq və ölkəni ümumi enerji sisteminə inteqrasiya etməkdir. İAEƏ-də olan su elektrik stansiyalarının bərpası aparılaraq yenidən

tikiləcək. Müharibə zamanı ermənilər İAEƏ-də kiçik elektrik stansiyalarını dağıdıb, silah-sursatını məhv edib, daşıya bilməyən əşyalar yandırılmış və ya partladılmışdır. Nəticədə İAEƏ-də su elektrik stansiyası sökülərək bərpa olunur. Belə stansiyalardan biri Laçında 8 meqavat gücündə Güləbrid SES-i istifadəyə verilib. 14 fevral 2021-ci ildə Prezident İlham Əliyev stansiyanın açılışını edib və bu stansiya 7 min əhalini elektrik enerjisi təminatını ödəyəcək. Güləbrid stansiyasında istehsal olunan elektrik enerjisi Laçın rayonunun cənubunda yerləşən Qubadlı rayonunun Xanlıq kəndini və stansiyanın yaxınlığında həyata keçirilən digər infrastruktur layihələrini elektrik enerjisi ilə təmin edəcək. Ona görə də stansiya işğaldan azad edilmiş ölkələrdə infrastrukturun inkişafı və digər nəzərdə tutulan tədbirlər baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir. “Suqovuşan-1” və “Suqovuşan-2” SES-də təmir işləri, Cəbrayıl rayonunda “Xüdəfərin” və “Qız qalası” qüllələrinin tikintisi, Füzuli rayonunda Şükürbəyli SES-in yenidən bərpa edilməsi prosesi davam olunur. Bundan əlavə, ARDNŞ İAEƏ-in təbii qaz proqramı çərçivəsində 416 kilometr uzunluğunda magistral qaz kəməri çəkməyi planlaşdırır.

İAEƏ-də həyata keçiriləcək enerji siyasətində mühüm məqsəd həmin əraziləri “yaşıl enerji” ərazilərinə çevirməkdir. Bu səbəbdən azad edilən ərazilərin enerji sektoru üzrə bərpa ediləcək enerjiyə aid mənbələrdən və ekoloji olaraq təmiz texnologiyalardan istifadəyə üstünlük verilir. Bu, enerji resurslarından səmərəli istifadəni təmin edəcək. Su elektrik stansiyalarının bərpası bu məqsədlərə nail olacaqdır. Bərpa olunan ərazilərin bərpa olunan enerji potensialına gəlincə, demək olar ki, Kəlbəcərdə və Laçında külək enerjisi, Zəngilan və Cəbrayıl rayonları isə günəş enerjisi üçün böyük potensiala malikdir. Beynəlxalq Bərpa Olunan Enerji Agentliyinin ilkin hesablamalarına görə, bərpa olunan yataqlarda 4000 meqavatdan çox günəş enerjisi və 500 m.vata qədər külək enerjisi var. Ölkəmiz xarici investorları yaşıl enerji layihələrinə cəlb etməkdə davam edir. Şəhər və kəndlərimizin işğalçıların vasitəsilə məhv edilməsi bu istiqamətlərdə ciddi iş tələb edir. Dağıdılmış evlərin bərpası üçün əsas istiqamətlər mənzillərin yenidən qurulması, yaşayış məntəqələrinin bərpasına ümumi yanaşma və yaşayış məntəqələrinin optimal sayının müəyyən edilməsidir. Kiçik kəndlərin yenidən qurulması səmərəsiz

olduğundan indi daha böyük kəndləri inşa etmək nəzərə alınmışdır. Bunlar resursları daha yaxşı istifadəyə və xərcləri optimallaşdırmağa imkan verir. Bu işləri həyata keçirməkdən ötrü şəhərlərin yeni baş planları hazırlanır . Digər sosial infrastrukturun bərpası istiqamətində də zəruri tədbirlər görülür. Şəhər və kəndləri yeni olaraq qurmaqda əsas ideya prosesdə “ağıllı şəhər” və “ağıllı kənd” anlayışlarından istifadə etməkdir (Bağırov O. 2020: s.5).

Bu konsepsiyaların həyata keçirilməsi şəhərsalmada ən qabaqcıl dünya texnologiyalarının tətbiqinə və dünyanın aparıcı texnologiya şirkətlərinin ölkəmizdə yaradılmasına şərait yaradacaqdır. Daha sonra bu tətbiq digər vilayət və kəndlərə də tətbiq oluna bilər və bu anlayışların istifadəsi bir çox faydalar verəcək. Bu prioritetlərə davamlı iqtisadi inkişaf, hazırkı resursları uyğun şəkildə istifadə, ətraf mühiti mühafizə, səmərəli nəqliyyat sistemləri, səmərəli ictimai xidmətlər və təkmilləşdirilmiş xidmət səviyyələri daxildir. Xarici dövlətlərin və şirkətlərin bərpa prosesində iştirakı Ölkənin işğaldan azad edilmiş torpaqlarında aparılan bərpa işlərinə xarici dövlətlər və şirkətlər də maraq göstərir və bu istiqamətdə təkliflər verirlər. Prezidentin sözlərinə görə, bu rayonlarda aparılan bərpa işlərində yalnız müharibə dövründə Azərbaycana ədalətli münasibəti, dostluq münasibəti olan dövlətlər və şirkətlər iştirak edə bilər. Artıq bir sıra xarici ölkələr və şirkətlər xilasetmə proqramına cəlb olunub. Ölkələrdə həyata keçirilən layihələr arasında aşağıdakıları qeyd etmək olar. Bərpa prosesində müharibə illərində Azərbaycana ən böyük dəstəyi verən türk şirkətləri ilə ən sıx əməkdaşlıq qurulur. Türkiyə şirkətlərinin iştirakı vasitəsilə aparılan layihələrin arasında:

- Əhmədbəyli-Füzuli-Şuşa avtomobil yolu üzrə tikintidə Türkiyənin Kolin Construction şirkəti iştirak edir;
- Azərbaycan İnnovasiya Agentliyi Türkiyənin GOSB Texnoparkı ilə İAEƏ-də birgə Texnoparkın yaradılmasına dair anlaşma memorandumu imzalamışdır;
- Ziraat Bankı Türkiyənin Şuşa şəhərində filial açmağı planlaşdırır və ərizə təqdim etmişdir;
- Türkiyənin qabaqcıl iş adamlarından biri olan TÜRKiAD azad edilmiş torpaqlara 50 milyon dollar sərmayə qoyacağını açıqlamışdır;

- Türkiyə Şuşada doqquz məktəbli ibtidai məktəb tikməyi təklif etmişdir (Bağırov O. 2020: s.5).

İtaliyan şirkəti olan “Ansaldo Energia” ilə 2020-ci il dekabr ayında Qarabağ bölgəsindəki dörd yarımstansiya avadanlıqların tədarükü üçün müqavilə imzalanıb. Müqavilə dəyəri 6 milyon dollar olan 110 kilovatlıq stansiya Ağdam, Füzuli, Qubadlı və Kəlbəcər rayonlarında yerləşir. Böyük Britaniya hökuməti də Azərbaycanın bərpası prosesinə kömək etməkdə maraqlı olduğunu bildirib. Britaniya şirkətlərinin maraqlarına texnologiya, “ağıllı” və “yaşıl” şəhərləri yaratmaq, bərpa edilən enerji sektoru, mədəniyyət daxildir. Hazırda Azərbaycanda fərqli layihələr üzrə iştirak edən Britaniyada qeydiyyatdan keçmiş “Anglo Asian Mining” İAEƏ-də fəaliyyət istiqamətini genişləndirməyi planlaşdırır. Bundan əlavə, Britaniya şirkətləri Füzulidə minalardan təmizləmə, şəhərsalma və infrastrukturun inkişafı layihələrində iştirak ediblər. İAEƏ-in bərpası istiqamətində marağı olan digər ölkə Macarıstandır. Hazırda bu sahədə bəzi layihələr həyata keçirilir. Belə ki, Macarıstan Milli Bankı (Exim Bank) torpaqlarının bərpasında iştirak etmək istəyən macar şirkətinə 100 milyon dollarlıq kredit xətti açıb. Bundan əlavə, Macarıstan hökuməti azad edilmiş ərazilərdə qazıntı işlərinə kömək etmək üçün 25 min avro ayırmağı təklif edib. Bu ölkələrlə yanaşı, İsrail, Yaponiya və İran da strukturun yenidən qurulması layihələrinə sərmayə qoymaq istəyir. Ümumiyyətlə, bərpa işlərinə xarici şirkətlərin cəlb edilməsi vacibdir. Genişmiqyaslı yenidənqurma işləri aparıldığı üçün yerli şirkətlərin vəsaiti hesabına bərpa prosesini səmərəli və qısa müddətdə həyata keçirmək çətinləşir. Eyni zamanda, xarici şirkətlərin gəlişi və işğaldan azad edilmiş ərazilərin yenidən qurulmasında iştirakının bir sıra üstünlükləri olacaq. Beləliklə, bu şirkətlər özləri ilə yeni texnologiyalar və ənənələr gətirəcək. Bu, yeni biznes mədəniyyətini və rəqabət qabiliyyətini təmin edəcək. Bərpa olunan torpaqların yüksək potensialı meliorasiya prosesində iştirak edən şirkətlərin sayının artmasından xəbər verir. Nəticə işğaldan azad edilmiş torpaqların bərpası istiqamətində həyata keçirilən layihələr göstərir ki, Azərbaycan bu torpaqları regionun ən inkişaf etmiş rayonlarına çevirməyi qarşısına məqsəd qoyub. Azad edilmiş torpaqların təbii sərvətlərə malik olması buna nail olmağa imkan verir.

Nəticədə region ölkələri arasında ticarət əlaqələri genişlənəcək. Ona görə də işğaldan azad edilmiş torpaqların lazımı infrastrukturun yaradılması təkcə Azərbaycan üçün deyil, həm də qonşu dövlətlər üçün vacibdir. Nəqliyyat layihələrinin, o cümlədən hava limanlarının tikintisi Qarabağa öz turizm potensialını reallaşdırmağa imkan verəcək ki, bu da Azərbaycanda turizmin inkişafına töhfə verəcək. Qarabağ bölgəsinin bərpası və iqtisadi potensialının bərpası bu rayonların ölkə iqtisadiyyatında işğal səviyyəsinə öz töhfəsini verməyə imkan verəcək. Ümumiyyətlə, Qarabağın sürətli inkişafı regionun hərtərəfli inkişafına töhfə verəcək və Ermənistanın işğalçı siyasiti nəticəsində əvvəllər istifadə olunmamış imkanların tam reallaşmasına şərait yaradacaq. Qarabağda davamlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsi regionda sülhü təmin edəcək və zərərli münaqişələrin təkrarlanmasının qarşısını alacaq.

Naxçıvan nəqliyyat dəhlizinin yenidən qurulması, Azərbaycandan Türkiyəyə Ermənistan və Naxçıvan ərazisindən keçən dəmir yolunun bərpası regionun iqtisadiyyatına da təsir edəcək. Naxçıvanla əlaqələrin bərpası regionun bütün dövlətləri üçün faydalıdır. Politoloq, “Valday” klubunun eksperti Fərhad Məmmədovun fikrincə, Naxçıvan vasitəsilə Ermənistana çıxış Türkiyəyə ikinci dəmir yolunu açır. Əvvəllər bu məqsədlə Bakı-Tbilisi-Qars avtomobil yolundan istifadə olunurdusa, Naxçıvan yolu daha qısaadır. Bu, Gürcüstanla münasibətləri gərgin olduğundan Rusiya üçün xüsusilə vacibdir. Ermənistanın əvvəllər itirdiyi İranla, eləcə də Rusiya ilə dəmir yolu əlaqəsi var. Strategiya və Texnologiyaların Təhlili Mərkəzinin eksperti Konstantin Makienkonun sözlərinə görə, müharibədən əvvəl Ermənistan silahlı qüvvələrinin nəzarətində olan Qarabağ Ermənistanı taxıl və elektrik enerjisinin təxminən 20%-i ilə təmin edirdi, Zod yatağındakı qızıl ehtiyatları isə hesablanırdı. Ekspertin fikrincə, aktiv mövqe olmadan Qarabağın bu hissəsində normal həyatı saxlamaq mümkün deyil (<https://aircenter.az/az/post/nakhcivan-dehlizi-qafqazda-neqliyyat-baglantilarini-artirak1212>).

O, Qarabağ regionunun sürətlə bərpasına töhfə verə biləcək müxtəlif ölkələrin şirkətlərinin unikal təcrübəsini, innovativ həllərini və investisiya təkliflərini nümayiş etdirmək üçün nəzərdə tutulub. “Qarabağı bərpa et 2021” Qarabağ

ərazisinin işğaldan azad edilməsi və fəal şəkildə bərpası ilə bağlı unikal əhəmiyyət kəsb edən ilk Azərbaycan sərgisidir. Sərginin iştirakçıları Qarabağ ərazisində planlaşdırılan və ya artıq həyata keçirilən layihələri, eləcə də regiona çatdırılmağa hazır məhsulları bir yerdə təqdim etmək imkanına malik dövlət qurumları, yerli və xarici şirkətlər olacaq.

Qarabağın zəngin təbii sərvətlərini və iqtisadi potensialını nəzərə alaraq, “Qarabağın yenidən qurulması” sərgisi iqtisadi fəaliyyətin geniş spektrini və aşağıdakı sektorlardan dəvət olunmuş şirkətləri əhatə etməyi planlaşdırır: bank və investisiya, təhlükəsizlik, mədənçixarma, səhiyyə, informasiya texnologiyaları, təhsil, emal, kənd təsərrüfatı, tikinti, yol tikintisi və nəqliyyat, infrastruktur, mədəni irs, turizm, enerji və ekologiya. Yarmarkada təqdim olunacaq sektorların müxtəlifliyi xüsusi əhəmiyyətə malikdir və Qarabağ regionunda birgə layihələri həyata keçirməkdən ötrü fərqli sektorlar arasında yeni müqavilələrin imzalanmasına imkan verir.

Qarabağ 2021-in yenidən qurulması Qarabağ Dirçəliş Fondu, AR-nın Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyi və Azərbaycanda İxracın və İnvestisiyaların Təşviqi Fondu tərəfindən dəstəklənir. Azərbaycanın 2021-ci ildə dövlət büdcəsi üzrə İAEƏ-də işlərin aparılması üçün genişmiqyaslı işlərin görülməsi nəzərdə tutulub. 100 milyard manat ayrılsa belə, bir ildə bu məbləğin verdiyi imkanlar çərçivəsində işləmək praktiki olaraq mümkün deyil. Plana əsasən, bu sahələrdə işlər ən azı altı-yeddi il davam edəcək. Növbəti illərdə bu vəsaitin illik həcmnin artırılmasına ehtiyac yaranacaq. Çünki bu il Ermənistanın qalan silahlı qüvvələrinin çıxarılması, sərhədlərin demarkasiyası və digər proseslər hələ bir neçə il davam edəcək. Bu, həmin sahələrdə işi ləngidir. Eyni zamanda, ilkin olaraq daha çox təmizləmə tələb olunduğundan, növbəti illərdə tikinti üçün daha az vəsait tələb olunacaq” (<https://rebuildkarabakh.az/az-opennews/8711.33.html>).

Artıq ilkin mərhələdə başlanmış minatəmizləmə işlərini daha sürətli və keyfiyyətlə aparmaq lazımdır. Onda biz təkcə sərhədləri möhkəmləndirmək deyil, həm də maddi-texniki bazanı gücləndirmək barədə düşünməliyik. Bu işlərlə paralel olaraq əsas mühəndis infrastrukturunu obyektlərinin yenidən qurulması üzrə

irimiqyaslı planlar hazırlanmalı və mərhələli şəkildə həyata keçirilməlidir. Bərpa olunmuş infrastruktur 10 ildən sonra həyata keçiriləcək kompleks layihələrin həyata keçirilməsinə imkan verməyəcək. Ona görə də ilkin infrastruktur layihələri həyata keçirilərkən, onlar uzunmüddətli perspektivə hesablanmalıdır.

İlk olaraq 2070-ci ilə qədər dövrü əhatə edən bütöv rayonların yenidən qurulmasının kompleks planı hazırlanmalıdır. Yəni bu sahələr üzrə 50 illik plan hazırlanmalı, amma sonralar infrastruktur layihələri üçün konsepsiyalar hazırlanır. Bu, yolların, elektrik, qaz və su xətlərinin çəkilişinə aiddir. Bu 4 istiqamət üzrə həyata keçirilən layihələrin istifadə müddəti uzun bir dövrü - 50 ili əhatə etməlidir.

İnfrastruktur layihələri həyata keçirilərkən nəzərə alınmalı olan ən əsas məsələ də qəsəbələrin salınmasıdır. Hazırda bu yaşayış məntəqələrinin hər biri tamamilə dağılıb və köməyə ehtiyacı var. Bütün bu işlərin başa çatdırılması az vaxtda ediləcək iş deyil. Hətta yaxın illərdə bu işlər aparılsa belə, bu gün onun planı elə planlaşdırılmalıdır ki, yuxarıda qeyd edilən dörd infrastruktur layihəsi bu plana uyğun həyata keçirilsin. Ən əsası isə bu qəsəbələr müharibədən əvvəlki dövrlə müqayisədə daha mürəkkəb şəkildə salınmalıdır. Məsələn, bizdə elə ərazilər var ki, böyük bir kompleks qəsəbə daxilində 10, hətta 20-25 kənd yerləşə bilər. Bəzi hallarda bu, böyük komplekslər şəklində edilməlidir.

Yaşayış məntəqələrinin kompleks inkişafının üstünlüklərinə gəlincə, kifayət qədər üstünlüklər var. Məsələn, 20 istiqamətin hər birinə 20-30 km uzunluğunda yolların salınması ümumilikdə 400-500 km-lik yolların salınması deməkdir. Onları bir qəsəbədə birləşdirməklə neçə kilometr yol çəkməyə ehtiyac qalmayacağını görə bilərsiniz. Bunu su, qaz və elektrik layihələrinin icrasına tətbiq etməklə səmərəlilik 4 dəfə artacaq. İşlər başa çatdıqdan sonra kommunal infrastrukturun bu xətlərinin saxlanması lazım gələcək. Mürəkkəb qəsəbələrin salınması bizi minlərlə kilometr belə xətlərə xidmət etməkdən də azad edir. Söhbət təkcə fiziki əməkdən deyil, həm də hər il milyonlarla xərcdən gedir. İş yerlərinin, müəssisələrin yaradılmasında, fermer təsərrüfatları üçün əlavə torpaqların alınmasında, kompleks qəsəbədə təhsil müəssisələrinin təşkilində kifayət qədər üstünlüklər var. Ona görə də infrastruktur işlərinin hər mərhələsində bu amil nəzərə alınmalıdır.

Məhz belə integrasiya olunmuş yanaşma, fikrimizcə, kənd yerlərinin insan potensialının qiymətləndirilməsi metodologiyasını tərtib edənlər üçün nümunə və model olmalıdır. Eyni zamanda, kənd yerlərinin insan potensialı qiymətləndirilərkən tədqiqat predmetinin riayət etməli olduğu əsas meyar kimi, birincisi, kənd yerlərinin insan potensialının hərtərəfli kəmiyyət və keyfiyyət xüsusiyyətlərini təmin etmək, ikincisi, tədqiqat obyektini kimi kənd yerlərinin xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, üçüncüsü, postsovet dəyişiklikləri nəticəsində yaranan ən kəskin problemlərinə istiqamətləndirmədir. Bu meyarların yerinə yetirilməsi, fikrimizcə, kənd yerlərinin insan potensialının hərtərəfli qiymətləndirilməsi üçün həqiqətən işlək metodologiyanın işlənilməsinə imkan verəcək, onun tətbiqi kənd yerlərində insan amilinin aktivləşdirilməsi üçün real imkanların müəyyənləşdirilməsinə və davamlı inkişafı təmin etməyə yardım göstərəcəkdir.

Innovasiyanın nəzəri əsasları üzrə tədqiqatlarda əldə edilmiş aşkar irəliləyişlərə baxmayaraq, tədqiqatın bu sahəsində hələ də bir çox həll edilməmiş problemlər var ki, bunların arasında ilk növbədə, innovasiyanın səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin müəyyənləşdirilməsi problemlərini vurğulamaq lazımdır. Innovasiya, innovasiyanın ayrı-ayrı ölkə və regionlar üzrə iqtisadi inkişafa təsiri, bu sahənin regional və milli səviyyədə tənzimlənməsi mexanizminin və miqyasının müəyyən edilməsi və s.

Eyni zamanda, indiyədək, fikrimizcə, xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla innovativ fəaliyyətə özəl investisiyaların qoyulması məsələlərinə dair hərtərəfli elmi araşdırmalar aparılmamışdır. Fikrimizcə, milli iqtisadiyyat miqyasında innovasiyaların inkişafı üçün birbaşa xarici investisiyalardan investisiya dəstəyinin ən səmərəli mənbəyi kimi istifadə edilməsi problemləri kifayət qədər inkişaf etməmişdir.

1.2. İşğaldan azad olunmuş ərazilərin inkişafı ilə bağlı hüquqi və təşkilati məsələlər

Bu gün iki iqtisadi rayonu - Qarabağ və Şərqi Zəngəzuru birləşdirən torpaqların əlverişli coğrafi mövqeyi, mühüm nəqliyyat və ticarət yollarının keçməsi, zəngin

faydalı qazıntı yataqları tarixən onlarda müxtəlif sənaye və sənətkarlıq sahələrinin inkişafını şərtləndirmişdir. Bütün bu potensialdan Azərbaycanın mövcud iqtisadi imkanları, müasir texnologiyalar nəzərə alınmaqla, Böyük Qayıdış Proqramı çərçivəsində yenidən istifadə olunacaq (<https://report.az/>).

İstehsal sənayesi kənd təsərrüfatı sahəsi ilə sıx bağlıdır - xammaldansa, hazır məhsul satmaq həmişə daha sərfəlidir. Qarabağda emal zavodları sovet dövründən çox əvvəl mövcud idi. Süd, ət, buğda və üzüm emal olunurdu. Burada yerli ipəkqurdandan, pambıqdan və yundan xammal kimi istifadə edən toxuculuq emalatxanaları var idi. Onlar Şuşada və Cəbrayıl da yerləşirdi - ümumilikdə 17 müəssisə və hətta indiki kapitalı 500 min manat olan səhmdar cəmiyyəti. Sonralar sovet dövründə Xankəndində məşhur İpək Kombinatı yaradıldı və bu, rayonun qabaqcıl müəssisələrindən birinə çevrildi. Lakin qeyd edirik ki, 1985-ci il üzrə baramada xammalın cəmi 8 faizi o vaxtkı Dağlıq Qarabağda istehsal olunurdu, qalan 92 %-i isə Azərbaycan Respublikasının başqa ərazilərindən gətirilirdi. Yəni, zavodun fəaliyyəti Qarabağ ərazisindəki bütün emal müəssisələri kimi bütövlükdə Azərbaycanın iqtisadiyyatı ilə sıx bağlı idi. İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzinin rəhbəri Vüsal Qasımlı bir müddət əvvəl bildirib ki, keçmiş muxtar rayonda istehsal olunan məhsulların 33,3 faizi Azərbaycanın qalan hissəsində satılır (<https://www.azerbaijan-news.az/posts/detail/kend-teserrufati-ve-aqrar-emal-senayesinin-inkisafi-ucun-fuzulinin-boyuk-potensial-var-1613248721>).

Onlar Qarabağın Dirçəliş Fondunun fəaliyyətinin İAEƏ-in bərpa olunmasına və yenidən inşasına, Qarabağ bölgəsinin inkişafına yönəldiləcəyini vurğulayıblar. Rayonun gələcək sakinlərinin yüksək həyat səviyyəsi və təsərrüfat fəaliyyəti məcburi köçkünləri öz doğma ərazilərinə fəal şəkildə qayıtması üçün lazımı şərait yaradacaqdır. Ölkənin prezidentinin tapşırığına əsasən bu istiqamətdə Fondun rəhbərliyi qarşısında ciddi məqsəd və vəzifələr qoyulub.

İAEƏ-də təhlükəsizlik məsələlərinin həlli ilə yanaşı, əsas infrastrukturun və sosial xidmətlərin göstərilməsi vəzifəsi də qarşıya qoyulub. Dövlət yol infrastrukturunun, dövlət müəssisələrinin, xüsusən də mənzil-kommunal təsərrüfatının yenidən qurulması üzərində işləyir. Sərbəst buraxılan böyük torpaq

sahəsini nəzərə alaraq, iqtisadi potensialın bərpası konseptual baxımdan mürəkkəb vahid dövlət üzrə proqramlar əsasında həyata keçiriləcək. Bu proqramın yaxın vaxtlarda hazırlanaraq təsdiqlənməsi gözlənilir.

Qarabağın Dirçəliş Fondu yenidənqurma işlərinin maliyyələşdirilməsi, investisiyaların cəlb edilməsi, o cümlədən Azərbaycanda və xaricdə lazımi kampaniyaların aparılması üçün lazımi dəstəyi verəcək. Fond üzrə əsas maliyyə mənbələrini prezidentin sərəncamı əsasında müəyyən edirlər. Qarabağın Dirçəliş Fondunun fəaliyyətinin əsas istiqamətləri AR-nın işğaldan azad edilmiş torpaqlarının bərpa edilməsinə və yeni olaraq qurulması üçün, Qarabağ bölgəsinin inkişafına, habelə onun fəal şəkildə geri qaytarılması üçün lazımi şəraitin yaradılmasına yönəlib. Onun əsas vəzifələrindən biri layiqli həyat sürmək və iqtisadi fəaliyyətə dəstək verməkdir (<https://ru.president.az/articles/52363>).

Müşahidə Şurasında üzvlər Fond üzrə fəaliyyətin şəffaflıq və aşkarlıq, özəl sektorun və vətəndaş cəmiyyətilə sıx əməkdaşlıq baxımından əhəmiyyətini vurğulayıblar. Fond azad edilən ərazilər üzrə özəl sektorun fəaliyyətinə, layihə və təşəbbüslərinə tam hüquqi və təşkilati dəstək göstərəcək. Həmçinin İAEƏ-in qaytarılması prosesinə xarici investisiyaların və beynəlxalq donor təşkilatların cəlb edilməsinə xüsusi diqqət yetiriləcək. MŞ-nin iclasında bir çox inzibati və təşkilati məsələlərə də baxılmış, Fondun tam fəaliyyəti üçün tələb olunan hüquqi prosedurların başa çatdırılması üçün müvafiq qərarlar qəbul edilmişdir.

1.3. İnnovasiya yönümlü layihələr-dirçəlişin əsas faktoru kimi

İnnovativ layihələrin idarə edilməsinə üç mövqedən baxmaq olar: funksiyalar sistemi, idarəetmə qərarlarının qəbulu prosesi və təşkilati sistem kimi. Beləliklə, innovativ layihənin idarə edilməsi innovativ ideyanın həyata keçirilməsinə yönəlmiş məqsədlərin, təşkilati strukturun müəyyənləşdirilməsi, fəaliyyətin planlaşdırılması və onların həyata keçirilməsinin gedişatının monitorinqi ilə bağlı idarəetmə qərarlarının qəbulu və həyata keçirilməsi prosesidir. İnnovativ layihələrin idarə edilməsi prinsiplər adlanan idarəetmə funksiyalarının uyğun şəkildə həyata

keçirilməsindən ötrü elmi əsaslandırılmış və təcrübə ilə sübut edilmiş qaydalara əsaslanır (Bayramov K.B. 2011):

Yeniləşən Qarabağda rayonda sənaye mərkəzi funksiyası 70 min əhalisi olan ən böyük şəhərə - Ağdama həvalə olunacaq. İşğaldan əvvəl burada 17 sənaye müəssisəsi, o cümlədən dəzgahqayırma zavodu, traktor təmiri zavodu, taxıl və ət emalı zavodları, xalçaçılıq fabriki və s. onların hamısı işğalçılar tərəfindən məhv edilmişdir.

Prezident İlham Əliyev Ağdam rayonunda İAEƏ-də 200 hektara yaxın ərazisi olan ilk sənaye parkının təməlini qoyub. Ağdam Sənaye Parkının təşkil edilməsi və idarə olunması İqtisadiyyat Nazirliyi yanında İqtisadi Zonaların İnkişafı Agentliyinə (AREZ) həvalə edilib. Sənaye parkı sahibkarlar və investorlar üçün yeni müəssisənin təşkilinin ən sərfəli və rahat formasıdır. Onlara hazır infrastrukturla yanaşı, ölkənin digər sənaye parklarının rezidentlərinə şamil olunan güzəştlər də veriləcək. Belə ki, onlar 10 il müddətinə gəlir vergisindən, torpaq və əmlak vergisindən, istehsal məqsədləri üçün idxal olunan maşın, qurğu və texnoloji avadanlıqların idxalına görə ƏDV-dən və 10 il müddətinə idxal olunan maşın, texnoloji avadanlıq və qurğulara görə gömrük idxal rüsumundan azad olunacaqlar.

Plana əsasən, Ağdam sənaye parkı zonalarına - qida sənayesi, xidmət sahələri, iri sənaye müəssisələri, o cümlədən sosial-texniki zonalar, yük avtomobilləri parkı zonası, tikinti materiallarının satışı zonalarına bölünəcək (Qarabağ regionunun iqtisadi və sosial inkişaf problemləri” mövzusunda Respublika elmi-praktiki konfransın materialları, 2021).

Tikinti materialları, kənd təsərrüfatı məhsulları, tərəvəz və meyvə konservləri, ət və süd məhsulları, şərab, qida, gübrə, xidmət sənayesi və soyuducu istehsalı üzrə 33 müəssisənin yaradılması nəzərdə tutulur. Bütün bu planların həyata keçirilməsi üçün ilkin hesablamalara görə, 110 milyon manat investisiya tələb olunacaq, 330 iş yeri açılacaqdır. Təbii ki, bu gün də rayonda emal sənayesinin imkanları qiymətləndirilərkən, təkcə rayonun aqrar sektorunda istehsal olunan xammalın həcmələrini nəzərə almaq deyil, həm də digər rayonlarla istehsal zənciri yaratmaq lazımdır. Heyvandarlığın, ipəkçiliyin və pambıqçılığın bundan sonra da rayon

iqtisadiyyatının prioritet istiqamətlərində qalacağını nəzərə alaraq, yeni toxuculuq fabriklərinin yaradılması, xalçaçılıq ənənələrinin dirçəldilməsi məqsədəuyğundur. Toxuculuq sənayesində zəngin təcrübəyə malik türkiyəli sahibkarlar artıq Qarabağda yeni müəssisələri qurmaqda iştirak etməyə hazır olduqlarını bildiriblər. Təbii ki, rayonun sənaye potensialının əhəmiyyətli hissəsini mədənçıxarma və metallurgiya sənayesi təşkil edir. Son aylarda faydalı qazıntıların və qiymətli metalların ehtiyatları ilə bağlı müxtəlif statistik məlumatlar dəfələrlə dərc olunub. Müxtəlif hesablamalara görə, burada 155-165 fərqli faydalı qazıntı yataqları, həmçinin 5 qızıl, 6 civə, 2 mis, bir qurğuşun yatağı var.

Kəlbəcər rayonun dağ-mədən sənayesi üzrə mərkəzə çevriləcək. Yalnız orada yerləşən və Qafqazın ən böyük qızıl yatağı sayılan Söyüdlü yatağı hesabına ölkənin sənaye sektoru üzrə gəlirlərin statistikasını ciddi şəkildə dəyişə bilər. Düzdür, bütün işğal illərində Ermənistan bu yatağı vəhşicəsinə istismar edib, bütün yatağın istismar hüququnu qanunsuz əldə etmiş “GeoProMining” şirkəti tərəfindən 2009-cu ildə 320,5 min ton, 2010-cu ildə 490 min ton qızıl filizi hasilatı barədə məlumatlar dərc olunub (<http://interfax.az/view/817546/az>).

Amma bu yataqdan başqa hələ də Kəlbəcərdə qızıl mədənləri - Söyüdlü, Ağduzdağ və Qızılbulaq, Şorbulaq və Ağyataq civə yataqları, Mehman polimetal yatağı var. Qızıl da Laçın rayonunun dərinliklərində yerləşir, ən məşhur yataqları Şahkərəm, Lələbagirli, Qarabəyli, Fərəcdir. Digər böyük qızıl yatağı - Vejnəli Zəngilan rayonunda yerləşir. Hazırkı hesablamalara görə, regionda yalnız sübut edilmiş kommersiya qızıl ehtiyatlarının dünya bazar qiyməti 8 milyard ABŞ dollarını ötür. Azad edilmiş ərazilər həmçinin müxtəlif növ tikinti materialları - mərmər və mərmərli əhəngdaşı ilə zəngindir, müxtəlif rəng çalarlarına malikdir, burada qranit, tuf, bazalt, əhəngdaşı yataqları vardır. Tanınmış Çobandağ, Şahbulaq, Boyəhmədli və s. yataqları Ağdam rayonunda, Xankəndi şəhəri yaxınlığında yerləşir. Onların səriştəli fəaliyyəti ölkədə tikinti materialları istehsalının inkişafına əhəmiyyətli töhfə verə bilər ki, bu da tikinti bazarına müsbət təsir göstərəcək və bölgənin özünü yenidən qurmaq daha sərfəli olacaq.

Bir sözlə, Qarabağın və Şərqi Zəngəzurun sənaye potensialı sözün əsl mənasında qızıla dəyər. Azərbaycanın bütün iqtisadiyyatına təqdimat ona görə dəyərlidir ki, gələcək mənfəət qeyri-neft sektorunun gəlirləri hesabına əldə olunacaq və bu, hökumətə iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinin bütün səviyyələrinə nail olmağa imkan verəcək. Qarabağ iqtisadiyyatının altı əsas istiqamət üzrə inkişaf edəcəyi gözlənilir: kənd təsərrüfatı biznesi, qida sənayesi, mədənçıxarma, yaşıl enerji, nəqliyyat və anbar logistikası və turizm. Daha çox əkin sahələri, o cümlədən keçmiş cəbhədə 200 min hektar əkin sahəsi və on minlərlə hektar istifadəsiz torpaq kənd təsərrüfatı biznesinin resurs bazasını təşkil edir. Hesablamalara görə, ortamüddətli perspektivdə Qarabağ bölgəsinin ölkənin kənd təsərrüfatına töhfəsi 10,4% təşkil edəcək. Qarabağda mədənçıxarma sənayesinin inkişafı 167 faydalı qazıntı yatağı hesabına nəzərdə tutulub. Xüsusən də Söyüdlü yatağı sayəsində Kəlbəcəri mədən sənayesinin mərkəzinə çevirmək üçün böyük imkan yaranıb. Ölkəmizdə faydalı qazıntıların hasilatına Qarabağ bölgəsinin təsiri 5,3 faiz, emal sənayesi 4,3 faiz təşkil edir (<https://xalqqazeti.com/mobile/az/news/82383>).

Cəbrayıl rayonu logistik və nəqliyyata aid mərkəz kimi Türkiyə, İran və digər bölgələri Qarabağa birləşdirən xətt üzərindədir. Qarabağın Azərbaycan Respublikasında nəqliyyata aid xidmətlərin təsirinin 4,9% olduğu təxmin edilir. Gələcəkdə turizm İslam və Türk dünyası üzrə mədəniyyət mərkəzi kimi turizmin əsas lokomotivi olacaq. 70 min əhalisi olan Qarabağ bölgəsinin ən böyük şəhəri olan Ağdam rayonda xidmətə aid mərkəz və yüngül sənaye mərkəzi kimi xidmət edə bilər. BP-nin Qarabağ regionunda yaşıl enerji üzrə sərmayə qoymaq niyyəti tək cə alternativ enerji mənbələrinə deyil, bütün Qarabağ regionuna sərmayələr qoymaq üçün əlavə stimuldur. Qarabağın təhlükəsizliyinin, o cümlədən minalardan təmizlənməsi və infrastrukturun əsas yükü dövlət büdcəsinə düşsə də, beynəlxalq inkişafın tərəfdaşlarından, özəl sektordan və diaspora investisiyalar iqtisadiyyatın canlanmasında əsas rola malik ola bilər. O cümlədən 2030-cu ilə kimi Azərbaycanda qeyri-neft sektoru üzrə 5-10%-in Qarabağda olacağı ehtimal edilir.

Müasir cəmiyyətdə informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının cəmiyyət üzrə inkişafa təsiri amillərdən birinə çevrilib. Bu texnologiyaları

informasiya analitikası ilə birləşdirərək, biz şəhərlərdə və kəndlərdə daha ağıllı və effektiv qərarlar qəbul etmək olar. “Ağıllı şəhər” və “Ağıllı kənd” layihəsinin əsas ideyası bütün xidmət və obyektlərin vahid sistemdə inteqrasiyası və idarə olunmasıdır. Nəticədə vətəndaşların həyatı asan və təhlükəsiz olacaq, sosial-iqtisadi keyfiyyət yüksələcək. Bu gün əksər inkişaf etmiş ölkələr “ağıllı şəhər” və “ağıllı kənd” layihələri üstünlük təşkil edir. Prezident İlham Əliyevin fevralın 27-də təsdiq etdiyi “Açıq hökumətin inkişafına aid 2020-2022-ci illəri əhatə edən Milli Açıq Fəaliyyət Planı”nda Azərbaycan Respublikasında “ağıllı şəhər” konsepsiyasını həyata keçirmək istiqamətində tədqiqatların və pilot layihələrin həcmi müəyyənləşdirilmişdir. Ölkənin Prezidenti İlham Əliyev çıxışında “Bu görüşlər sayəsində dünyada nələrin dəyişdiyini, hansı dəyişikliklərin baş verdiyini görürəm və çalışıram ki, bu şirkətləri Azərbaycana dəvət edək”. Bu səbəbdən “ağıllı şəhər” və “ağıllı kənd” anlayışlarının işlənilməsinə və tətbiqinə ehtiyac var. Azərbaycan Prezidenti 19 aprel 2021-ci ildə “Ağıllı şəhər” və “Ağıllı kənd” konsepsiyalarını hazırlamaq haqqında fərman imzalamışdır.

İkinci Qarabağ Müharibəsində qalib gəldikdən sonra İAEƏ-də texnoloji şəhərsalma üsullarından istifadəyə dair çoxlu işlərə başlandı. Ölkə Prezidenti İlham Əliyev Zəngilanın Ağalı kəndi üzrə “Ağıllı kənd” layihəsini təsis edib, tikintisi aparılır. Bu ərazilərdə hər şey sıfırdan qurulub, nəticədə vahid baxış və texnologiyaya uyğun infrastruktur yaradılıb. Birinci mərhələdə layihə Ağalı kəndinin beş kəndində həyata keçiriləcək. Bunlara mənzil, istehsalat, sosial xidmətlər, ağıllı kənd təsərrüfatı və alternativ enerji daxildir. Ağıllı Kənd Layihəsi regionun digər yerlərində gələcək uğurun əsasını qoyacaqdır. Əsas məqsədlər kənd və ucqar ərazilərin davamlı inkişafdan ötrü elektron xidmətlərdən istifadənin genişləndirilməsidir (<https://science.gov.az/az/news/open/17052>).

Birinci mərhələdə rayonda tam izolyasiya edilmiş və innovativ tikinti materiallarından istifadə etməklə 200 yaşayış binasının tikintisi nəzərdə tutulur. Rabitə və istilik sistemləri də smart texnologiyalara əsaslanır. Zəngilan kimi işğaldan azad edilmiş torpaqlarımız da xalq təsərrüfatının, ümumən sosial təminatın birinci sütunu olacaq. “Ağıllı şəhər” və “ağıllı kənd” terminləri bir çox ölkələrdə

istifadə olunur. Prezident İlham Əliyev çıxışında “Ağıllı şəhər” və “Ağıllı kənd” layihələrinin Azərbaycanda və dünyada texnoloji və global innovasiya layihələrinin həyata keçirilməsində hərəkətverici qüvvə olacağını vurğulamışdır.

II FƏSİL. İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRİN İNKİŞAF POTENSİALININ QIYMƏTLƏŞDİRİLMƏSİ

2.1. İşğaldan azad olunmuş ərazilərin infrastruktur layihələri və onların həyata keçirilməsi durumunun təhlili

2020-ci ildə noyabr ayının sonundan Azərbaycan hökuməti İAEƏ-də aparılan nəhəng işlərin əsas maliyyə mənbəyinə dövlət büdcəsinin çevriləcəyini bəyan edib. İşlər ARDNŞ, Azərbaycan Dəmir Yolları və Azərbaycan Gəmiçiliyindən tutmuş, ölkənin ən iri dövlət banklarına qədər çoxşaxəli dövlət şirkətlərinin daxil olduğu Azərbaycan İnvestisiya Holding (AİH) tərəfindən əlaqələndiriləcək və maliyyələşdiriləcək. Hökumətin qərarına əsasən, konsernlər mənfəətlərinin 20%-ə qədərini holdinqin rəhbərliyinə keçirəcək. Ekspertlərin ilkin hesablamalarına görə, regionun tam bərpası büdcəyə 60 mlrd. dollar dəyərində olar bilər ki, bu rəqəmin illər keçdikcə artacağı ehtimal edilir.

Azərbaycanın erməni işğalından azad edilmiş torpaqlarının geri qaytarılması prosesi mütərəqqi və sistemli xarakter daşıyır. Keçən il müharibə başa çatan kimi Şuşa şəhərinə elektrik enerjisi verilməyə başladı. Bu gün şəhərə elektrik xətti çəkilib, Şuşada yüksək gərginlikli elektrik xətti və yarımstansiya tikilir. Eyni zamanda, eyniadlı kəndə yaxın yerləşən, ümumi gücü 7,8 mvat olan “Suqovuşan-1” və “Suqovuşan-2” kiçik SES-da bərpa işləri aparılır. Hər iki stansiya Suqovuşan işğaldan azad edilənə qədər ermənilər tərəfindən dağıdılmışdı. İlk olaraq Suqovuşan və Talış kəndlərinə elektrik enerjisi veriləcək, gələcəkdə bu kəndlər paylayıcı elektrik şəbəkəsi vasitəsilə digər rayonlara yönəldiləcək.

Azərbaycanın müharibədəki qələbəsi Cəbrayıl bölgəsinə genişmiqyaslı enerji layihəsini həyata keçirməyə imkan verdi. 2017-ci ildə İranla Azərbaycanın arasında su elektrik stansiyalarının və Qız qalasının tikintisi və istismara verilməsi haqqında saziş imzalanıb, lakin Ermənistan torpaqlarının zəbt edilməsi layihənin həyata keçirilməsinə mane olub. Ötən il dekabrın sonunda İran və Azərbaycan Araz çayı üzərində iki SES-in tikintisinə dair yekun razılığa gəliblər. Bu stansiyalarda elektrik enerjisi istehsalı saatda 280 meqavat olacaq (Azərbaycan tərəfi 120 meqavat qəbul edəcək). Xudafərin Su Elektrik Stansiyası ildə 1,6 milyard kubmetr su emal edərək 120 min hektar ərazini su ilə təmin edəcəkdir (Manafov Q. 2021).

Bu işlər indi də aparılır və 2021-ci il üzrə Azərbaycan Respublikasının 44 gün müharibə dövründə qələbəsindən sonra işğaldan azad etdiyi torpaqlarda Laçında Güləbird kəndi üzrə ilk SES-sı istifadə üçün açılmışdır. O, Ermənistanın işğalı illərində də fəaliyyət göstərmiş, lakin rayon Azərbaycana qaytarılana qədər Laçının bütün enerji imkanları geri çəkilən işğalçılar tərəfindən məhv edilib. Gücü 8 meqavat olan bu kiçik su elektrik stansiyası Laçın və Qubadlı rayonlarındakı hərbi hissələri elektrik enerjisi ilə təmin olunacaq. Bütün avadanlıqlar - maşın otaqları, aqreqatlar, generatorlar, idarəetmə pultrları, stansiya transformatorları dəyişdirilib, Həkəri çayından su elektrik aqreqatlarına su verən yeni boru xətti çəkilib. Köhnə su təchizatı partladılıb. SES ilkin olaraq 10 kilovolt, daha sonra 35 kilovolt, daha sonra isə 110 kilovolt gərginlik yaradacaq. Gələcəkdə enerji buradan hazırda çəkilən elektrik verilişi xətti ilə Qubadlıda tikiləcək 110 kilovolt gərginlikli yeni

yarımstansiyaya gedəcək. Kəlbəcər-Laçın zonasının hidroenergetikanın inkişafı baxımından imkanlarını yüksək qiymətləndirdi. Təsadüfi deyil ki, sovet dövründə bu ərazilərdə çoxlu kiçik və orta su elektrik stansiyaları fəaliyyət göstərirdi. Ermənistanın təslim olmasından sonrakı dövrdə və rayonların Azərbaycana qaytarılması prosesi başa çatana qədər bütün stansiyalar işğalçılar tərəfindən talan edilib və ya dağıdılıb.

Güləbird SES-in açılışı İAEƏ-də yenidən qurulan ilk stansiya olduğu üçün böyük simvolik əhəmiyyət kəsb edir. Kəlbəcərdə və Laçında ermənilərin vasitəsilə illərdir qanunsuz tikilib dağıdılan ümumi SES-lərin bərpası aparılacaq. Təkcə Laçın rayonunda düşmən 5 SES məhv edilmişdir. Kəlbəcər rayonunda 12 SES-sı yenidən quraşdırılacaqdır. Ümumi olaraq, Kəlbəcərdə və Laçında dağıdılan və bərpa edilən stansiyaların istehsal gücü 120 ədəd olacaq. Paralel olaraq, işğal olunmuş ərazilərdə istifadə oluna biləcək alternativ enerji mənbələrinin növlərinin müəyyənləşdirilməsi istiqamətində işlərə başlanılıb. Azərbaycan prezidenti artıq bu əraziləri “yaşıl enerji” zonası elan edib. Planlaşdırılır ki, pilot layihə - Zəngilanda ilk “ağıllı kənd” məhz belə bir elektrik enerjisi mənbəyi ilə təmin ediləcək (Manafov Q. 2021).

Dövlət başçısı İAEƏ-də bərpa edilən enerjinin potensialı olaraq danışıqda müəyyən məlumatlara, faktlara əsaslanaraq danışır. İlk araşdırmalar aparılıb və ümidverici nəticələr əldə edilib. Azərbaycanın Qarabağ bölgəsi bərpa edilən enerjiyə aid mənbələrlə zəngin olduğunu sübut edib və su elektrik, günəş, külək, bioenergetika və geotermal enerjinin inkişaf etdirilməsindən ötrü hər bir şəraitə malikdir. İlk hesablamalara görə, regionun 4000 meqavatdan çox günəş enerjisi və 500 meqavata qədər külək enerjisi potensialı var. Günəş enerjisi baxımından ən perspektivli rayonlar Füzuli, Cəbrayıl, Zəngilan, Qubadlı, Laçın və Kəlbəcərdir. Bundan əlavə, Laçında və Kəlbəcərdə bəzi hissələr külək enerjisinin inkişafı üçün əlverişlidir. Regionun hidroelektrik potensialı hamıya məlumdur - Azərbaycan Respublikasının daxili su ehtiyatları üzrə 25 %-i Qarabağda cəmləşib. Bu torpaqlar işğalçılar tərəfindən yandırılmış səhraya çevrilmişdir. İşğal illərində ermənilər mühüm obyektlər tikirdilər, Azərbaycan tərəfinin sovet dövründən qalan elektrik stansiyalarından separatçılara elektrik enerjisi verirdilər. Azərbaycanın tarixi

torpaqlarını işğaldan qurtardığından Qarabağın Ermənistan hissəsində elektrik enerjisi qıtlığı yaranıb, belə ki, separatçılar üçün yeganə enerji mənbəyi yaxın vaxtlarda ölkənin enerji sisteminə inteqrasiya olunacaq Sərsəng SES-dir.

Azərbaycan Füzuli, Ağdam, Qubadlı və Kəlbəcər rayonlarında 5 ədəd 110 kilovoltluq transformator mərkəzinin yaradılmasını planlaşdırır. Onlar ən son texnoloji avadanlıq və İtaliyanın Ansaldo şirkəti ilə təchiz ediləcək. “Azərenerji” ilə “Ansaldo Energia” arasında müqavilə 18 dekabr 2021-ci ildə imzalanıb. Müqaviləyə əsasən, italyanlar azad olunan ərazilərdə enerjiyə aid infrastrukturun yaradılmasına töhfə verəcəklər. Bu yarımstansiyaların hamısı Azərbaycanın ümumi elektrik sistemində 110 kilovoltluq elektrik xəttinə birləşdiriləcək. Şükürbəylidən Şuşaya qədər olan 75 kilometrlik ikizolaqlı Şuşa-1 və Şuşa-2 elektrik xətlərinin tikintisinə başlanılıb. İki yüksək gərginlikli elektrik xəttinin olması azad edilmiş Şuşanın fasiləsiz enerji təchizatını təmin edəcək (Manafov Q. 2021).

Füzulidə, Cəbrayılda, Zəngilanda, Qubadlıda, Laçında, Şuşada, Ağdamda və Kəlbəcərdə 30 kilometr uzunluğunda 110 kilovoltluq elektrik xəttinin çəkilməsi planlaşdırılmışdır. Ölkə Prezidenti İlham Əliyev 2020-ci il üzrə yekunlara aid hökumətlə görüşündə demişdir: “Bu region yaşıl enerji regionu kimi bütün dünya üçün nümunə olacaqdır. Biz bunu bütün dünyaya göstərəcəyik, biz bu torpaqları bərpa etməmişik – mən buna şübhə etmirəm, həm də onları planetin ən gözəl yerlərindən birinə çevirəcəyik”. Ermənistanın sərhəddə vəziyyətin sabitliyini pozmaq üçün bütün uğursuz cəhdlərinə baxmayaraq, İAEƏ-in bərpa edilməsi və onların iqtisadi potensialından istifadə etmək üçün Azərbaycanın başladığı işlər bütün sürətlə davam edir. İki iqtisadi rayonda - Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda minalar təmizləndikcə əsas infrastruktur yaradılır - enerji, qaz və su xətləri çəkilir, yollar çəkilir. Əsas odur ki, mütəxəssislər getdikcə daha çox torpaq sahələrinin kənd təsərrüfatında istifadəyə yararlılığını və ya sənaye obyektləri üzrə tikinti sahələrini və s. müəyyənləşdirməyə nail olublar.

Bir sözlə, çox şeyin yenidən qurulmalı, sıfırdan yaradılmalı olduğu artıq məlumdur. Amma bu torpaqlar ilk növbədə Azərbaycan torpaqlarıdır və buna uyğun olaraq onların potensialı bizim mütəxəssislərə yaxşı məlumdur - böyümək üçün nə

əkmək olar, işləmək üçün nə tikmək olar. Tamamilə yeni olan sahələr var - yaşıl enerji, “ağıllı” şəhər və kəndlərin yaradılması. Amma qalanları üçün, iqtisadi idarələrin bəyanatına əsasən, Qarabağ və Şərqi Zəngəzur üçün ənənəvi olan istiqamətlərə üstünlük veriləcək. Beləliklə, məlumdur ki, Qarabağda kənd təsərrüfatı o qədər inkişaf etmişdi ki, Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycanda kənd təsərrüfatı məhsullarının həcminin az qala üçdə birini təşkil edirdi.

Kənd Təsərrüfatı Nazirinin bildirdiyi kimi, demək olar ki, İAEƏ-də kənd təsərrüfatının dirçəldilməsi üçün tədbirlər planının hazırlanmasına başlanılıb. Kənd təsərrüfatı biznesinə 200 min hektar əkin sahəsi, otlaqlar, həmçinin on minlərlə hektar istifadəsiz torpaqlar cəlb olunacaq. Başlamaq üçün torpağı təhlil etmək, onu təmizləmək və hazırlamaq, suvarma sistemlərinin işini bərpa etmək, müəyyən bitkilərin əkilməsi üçün hansı sahənin daha əlverişli olduğunu, hansının otlaq və heyvandarlıq təsərrüfatlarına verilə biləcəyini müəyyən etmək lazımdır (Cəfərli R. 2020).

Qarabağ regionu və Şərqi Zəngəzur üzrə konkret olaraq nə yetişdirilə bilər. Buradakı torpağın ilkin olaraq münbit olması və istənilən növ bitkiçiliklə məşğul olmağa imkan verməsi danılmaz faktdır. Buğda, pambıq, tütün, üzüm, kartof, tərəvəz və göyərti - bütün bunlar böyüyüb öz bəhrəsini verdi, yerli sakinlərə bolluq və bolluq içində yaşamağa imkan verdi. Üstəlik, Qarabağ torpaqlarında yetişdirilən məhsullar həmişə yüksək keyfiyyətli və məhsuldar olub. Ona görə də bu sahələrin dirçəldilməsi bütün ölkə üzrə aqrar sahənin inkişafına yaxşı kömək olacaq. Məlumdur ki, Azərbaycan özünü taxılla, ilk növbədə buğda ilə maksimum dərəcədə təmin etməyə çalışır. O cümlədən, taxıl idxalının ƏDV-dən azad olunma müddəti uzadılıb, ərzaq buğdası ehtiyatlarının formalaşdırılmasının yeni mexanizmi yaradılır, suvarma sistemində islahatlar aparılır, təsərrüfatların texniki təchizatı yaxşılaşdırılır. Bu məsələnin ərzaq təhlükəsizliyi baxımından nə dərəcədə aktual olduğunu pandemiya böhranı göstərdi, buna görə də bir sıra iri taxıl ixracatçıları buğdanın xaricə satışına kvota tətbiq etdilər və gömrük rüsumlarını artırdılar (Cəfərli R. 2020).

Təbii ki, bu, Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün arzuolunmaz tendensiyadır, ona görə də fermerləri Qarabağın və Şərqi Zəngəzurun münbit torpağında yenidən buğda səpməyə həvəsləndirmək xarici böhranların ölkənin daxili istehlak bazarına və qiymətlərin formalaşmasına təsirinin qarşısının alınmasına mühüm töhfə verə bilər. Mövcud məlumatlara görə, 1988-ci ilə kimi keçmiş DQMV Azərbaycan üzrə buğda istehsalının 15%-ni təmin edib. İşğalçılar son 30 ildə bəzi buğda preslərindən istifadə etməyə davam ediblər. Məlumata görə, ilk növbədə Ağdam, Füzulidə, Cəbrayıl və Zəngilanda on minlərlə hektar sahədə buğda əkilib. Ermənistan işğal etdiyi ərazilərdə hər il 90 min ton buğda yığır. İşğal olunmuş ərazilərdə yetişdirilənlər də daxil olmaqla Ermənistanda buğda istehsalının ümumi həcmi 190 min ton təşkil edib. Bu məhsulun yarısı bizim torpaqda yığılır və bu hal torpaqlarımızın qanunsuz istismarı deməkdir (Bağırov E. 2021).

Bu ərazilərin bu gün davam edən səpin üçün nə dərəcədə uyğun olduğunu görmək qalır. Meyvə bağları - işğaldan əvvəl deyə bilərik ki, hər bir qarabağlıda olub və su hövzələrinin yaxınlığı səbəbindən onlara qulluq etmək çox iş tələb etmirdi. Ölkə Prezidenti İlham Əliyevin və 1-ci vitse-prezidenti Mehriban Əliyevanın qurtarılan ərazilər olan Zəngilana və Qubadlıya səfəri zamanı orada yetişdirilən xurmanın dadına baxdıqlarını xatırlayaq. Həmçinin, hələ sovet dövründə bu ərazilərdə üzümçülük məhsullarının xüsusi çəkisi kifayət qədər yüksək idi (Bağırov E. 2021). Azərbaycan hakimiyyəti də müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra onun inkişafına diqqət yetirir. O cümlədən, üzümçülüyn inkişafı üzrə uzun müddətə nəzərdə tutulmuş Dövlət Proqramı icra edilir, meyvə bağları və plantasiyalar ildən-ilə genişləndirilir. Sənayenin inkişafı üçün dövlət subsidiyaları tətbiq edilir.

Deməli, Qarabağ regionunda və Şərqi Zəngəzurda plantasiyaların üzümçülüyn ümumi balansına daxil edilməsi sənayenin və emal sənayesinin əlaqəli sahələrinin ümumi inkişafı üçün çox yaxşı stimül olacaq. Bununla belə, plantasiyaların çoxunu təzədən salmaq lazım gələcək. Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl rayonlarına gedəndə gördüm ki, üzüm bağlarımızın çoxu dağıdılıb, orada köhnə

şpallar qalıb. Mütəxəssislərin fikrincə, sadalanan rayonlarla yanaşı, Ağdərə və Zəngilanda da üzümçülük inkişaf etdirilə bilər (Bağırov E. 2021).

Həmçinin Qarabağda və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonları üzrə ipəkçilik, pambıqçılıq və tütünçülük ənənəvi və uğurla inkişaf etmiş, lakin işğal zamanı keçmiş təsərrüfatlardan praktiki olaraq heç nə qalmamışdır. Daha mürəkkəb aqrotexniki yanaşma sayəsində bu plantasiyaların canlandırılması asan olmayacaq. Amma qeyd etmək olar ki, bu sahələrin hər biri də bu gün dövlətin ciddi nəzarətindədir, kənd təsərrüfatı elminin və texnologiyasının müasir nailiyyətlərindən istifadə etməklə sıfırdan təsərrüfatların yaradılması sxemləri müəyyən edilib.

Həmişə məlumdur ki, Qarabağda və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında heyvandarlığı inkişaf etdirməkdən ötrü əla iqlim və təbii şərait vardır. İşğaldan əvvəl bu rayonların təsərrüfatları Azərbaycanda istehsal olunan bütün ət məhsullarının 15%-ə qədərini, südün 17%-dən çoxunu, yumurtanın 4%-ni və yunun təxminən 20%-ni verirdi. Həmin dövrlərdə mal-qaranın 15%-dən çoxu, xırdabuynuzlu heyvanların isə 19%-i bu rayonların payına düşürdü. Laçın, Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl və Kəlbəcər - burada heyvandarlıq kənd təsərrüfatında dominant rol oynamış, yerli büdcənin əhəmiyyətli hissəsini təşkil etmişdir. Amma başqa rayonlarda da - Xocavənddə, Şuşa, Zəngilanda, Qubadlıda, Xocalıda, bir sözlə, demək olar ki, hər yerdə heyvandarlıq fermaları var idi. Artıq bu təsərrüfatların dirçəldilməsi və heyvandarlığın ölkə üzrə ümumi sayının 18 faizinə çatdırılması üçün konkret məqsədlər var. Müxtəlif hesablamalara görə, bu təsərrüfatların potensialı 40-45 min ton ət və 200 min ton süd təşkil edə bilər. Demək olar ki, bu gün ölkədə ətlə özünü təminatmə səviyyəsi 83 faizə yaxın, südlə isə 86 faiz təşkil edir, qalan hissə isə əsasən qonşu ölkələrdən idxal olunur, o zaman Qarabağ və Şərqi Zəngəzur üzrə qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olunması 100-ə çatmağa imkan verəcək. Xatırladaq ki, qoyunçuluq və arıçılıq təsərrüfatlarının Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş Kəlbəcər rayonuna köçürülməsinə artıq başlanılıb. Həmçinin rayonda artıq ilk arıçılıq təsərrüfatları yaranıb - arıçılığın potensialı da kifayət qədər yüksəkdir. Qeyd edə bilərik ki, işğal zamanı rayonun kənd təsərrüfatı sahəsinə dəymiş ziyan

milyardlarla dollar təşkil edir. Ekoloji terror, infrastrukturun dağıdılması - bütün bunlar həm də bu iqtisadi rayonların keçmiş aqrar şöhrətinin dirçəliş vaxtına təsir edir (Bağırov E. 2021).

Milli prioritetlər və nəticələrə əsaslanan büdcələşdirmə, eləcə də orta müddətli xərc çərçivələri strateji idarəetmə üzrə əsasları güclü edir. Yeni regional reallıqlar, Qarabağ regionunun reintegrasiya olunması, IV sənaye inqilabının perspektivləri, iqlim dəyişikliyi və karbohidrogenə aid idxalın azaldılması kimi məsələlər dayanıqlı inkişaf gündəliyi ilə yanaşı, Azərbaycanda iqtisadi və idarəetmə islahatlarına ehtiyac olduğunu vurğulayır. Azərbaycanda da qlobal iqtisadi inkişafa uyğunlaşaraq böhran dövründən adaptasiyaya keçid edir, münaqişədən sonrakı və pandemiya gündəmini müəyyənləşdirir. Makroiqtisadi və maliyyə bazasının yenilənməsi, iqtisadi strukturların təkmilləşdirilməsi və rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi məhsuldarlığın yüksəldilməsindən asılıdır. Məhsuldarlıq öz növbəsində institusional islahatlar, texnoloji innovasiyalar, bazara çıxışın və insan kapitalı üzrə inkişafı əlaqələndirilir. Nobel mükafatı laureatı Pol Kruqman bir dəfə demişdi: “Məhsuldarlıq hər şey deyil, lakin uzunmüddətli perspektivdə demək olar ki, hər şeydir”. Yaradıcı və stimullaşdırıcı mühit təkcə insan kapitalını daha dəyərli edə bilməz, həm də İnsan Kapitalı İndeksini və İnsan İnkişafı İndeksini yaxşılaşdırma bilər. Alfred Marshall ən dəyərli kapital insana qoyulan kapital olduğunu söyləmişdir. Azərbaycanın iqtisadi inkişafı sənayeləşməni və sənayedən sonrakı artımı, xüsusən də xidmət sektorunu əhatə edir. Eyni zamanda, bu, qlobal dəyər zəncirlərinə qoşulmaq, idxal və ixracı əvəz etməyə yönəlmiş hərtərəfli islahatlar, xarici iqtisadi əlaqələrin daha da liberallaşdırılması yolu ilə mümkündür (Bağırov E. 2021).

İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzinin İqtisadiyyat İnstitutu hesab edir ki, iqtisadi artıma təsirin 60%-i əmək, 40%-i isə kapitaldır. Ona görə də insan kapitalının artması əmək məhsuldarlığı vasitəsilə iqtisadi artıma daha çox təsir etmək imkanını açır. Bu arada, kapitalın iqtisadi artıma təsirinin daha da gücləndirilməsi üçün qabaqcıl texnologiyalardan istifadə zəruri şərtidir. Azərbaycanın ümumi faktor məhsuldarlığı neqativ sahə olmasa da, xeyli yüksəliş

potensialına malikdir. Əlverişli mühit iqtisadi artımı dəstəkləmək üçün böyük potensiala malikdir. Yaponiya, Cənubi Koreya və Sinqapur kimi ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, əlverişli şərait məhdud resursları belə iqtisadi artıma yönəltməyə imkan verir. “Doing Business” hesabatına əsasən, Azərbaycan ən çox islahatlar aparan ilk on ölkə sırasındadır, lakin iqtisadi islahatlar daha əlverişli biznes mühiti yaratmaqda davam edəcək. Eyni zamanda, milli prioritetlərə uyğun olaraq məhkəmə və dövlət institutlarında islahatların davam etdirilməsi, o cümlədən dövlət stimullarının əhatə dairəsinin və səmərəliliyinin daha da artırılması nəzərdə tutulur.

- Milli prioritetləri əhatə edən sənəddə iqtisadiyyatın “hərəkətedici qüvvələri” anlayışı var.

Bununla yanaşı, kənd təsərrüfatı sektoru, turizm və özünüməşğulluq proqramı daha çox məşğulluq, neft-kimya sənayesi əlavə dəyər, maliyyə və bankçılıq kimi sahələr isə əmək gəlirləri yaradır. İqtisadiyyatı şaxələndirərkən bu xüsusiyyətləri, yəni istehsal, əmək gəlirləri, məşğulluq və əlavə dəyəri nəzərə almalı və optimallaşdırmaya doğru getməliyik. Milli iqtisadiyyat qurarkən resurslarımız, coğrafiyamız, qlobal tendensiyalar və yerli şərait, eləcə də ənənələr və perspektivlər nəzərə alınmalıdır. Milli prioritetlərdə qeyd olunan iqtisadi suverenliyi təmin etmək üçün ÜDM-in tərkibində xarici komponenti - məsrəfləri (girişləri) optimallaşdırmaq lazımdır.

- Hansı sənaye sahələrinin hesabına iqtisadi artım sürətləndirilə bilər?

Ümumi olaraq iqtisadi artımı təşviq edən sahələri diqqətlə seçmək lazımdır. Məsələn, 84 sahə tikinti məhsullarından istifadə edir, tikinti sektorunun özü isə 44 sahənin məhsul və xidmətlərindən faydalanır. Beləliklə, tikinti sektoru elə bir halqadır ki, onun vasitəsilə bütün zənciri hərəkətə gətirmək, həm tələb, həm də təklif yaratmaq olar. Bu baxımdan Qarabağda tikinti bümü bütün iqtisadiyyatı canlandırma bilər. Tikinti sektorunda məhsulun hər 3 manatına 1 manat ixrac olduğu üçün tikintidə istifadə olunan məhsul və xidmətləri imkan daxilində yerli istehsal hesabına təmin etməklə əlavə dəyər yaratmaq mümkündür. Tikinti sənayesi ilə yanaşı, istehsal sənayesi də eyni dərəcədə yuxarı və aşağı istiqamətlərdə fəaliyyət göstərmək qabiliyyətinə malikdir. Çünki istər kənd təsərrüfatı məhsulları, istərsə də

mədəncixarma və emal sənayesi olsun, xammala dəyər qatmaqla, emal dərinliyini artırmaqla iqtisadiyyatı canlandırır, əlavə dəyər və iş yerləri yaradırlar. Əsasən texnologiyaları idxal etdiyimiz üçün bu sahədə downstream effekti üstünlük təşkil edir və əlavə olaraq texnologiyalar iqtisadi səmərəliliyi artırır. Aşağı axınında ticarət, maliyyə və bank sektoru, biznes, rabitə və informasiya xidmətləri, yuxarı axınında isə turizm ən böyük təsirə malikdir. Bir sözlə, dəyər zəncirinin həlledici halqalarına daha çox diqqət yetirməklə, məqsədyönlü təsir vasitəsilə iqtisadi artımı təmin edə bilərik (Bağırov E. 2021).

Hazırda İİTKM daxili resursların dəyəri əsasında bütün sahələrin rəqabət qabiliyyətini təhlil edir və sektorun digər sahələrə təsirini ifadə edərək dispersiya effekti də hesablanır. İqtisadi təhlükəsizliyə təhlükə olmadığı halda rəqabət üstünlüyü olmayan sahələr dəstəklənməməlidir. Bunun müqabilində rəqabət üstünlüyü olan sahələri dəstəkləməklə, biz öz resurslarımızdan daha səmərəli istifadə edəcəyik və faydalarımızı maksimum dərəcədə artıracıq. Sinqapur və Maldiv təcrübəsi göstərir ki, xarici tələb uğurlu kiçik miqyaslı iqtisadi inkişafın əsas hərəkətverici qüvvəsi olmalıdır. Çin kimi böyük iqtisadiyyatlarda iri miqyaslı iqtisadiyyatlar daxili tələbin əsas sürücü olmasına imkan verir. Azərbaycan xarici bazarlara çıxmaqla daha da irəliləyə bilər. Azərbaycanın mədəncixarma, neft-kimya, nəqliyyat və logistika, tekstil və emal sənayesi qlobal dəyər zəncirinə qoşulmaq baxımından perspektivli hesab edilir. Azərbaycanın 2030-cu il hədəflərindən danışarkən əhalinin sayının artacağını da unutmamaq olmaz. Birləşmiş Millətlər Təşkilatı 2030-cu ilə qədər ölkədə 600 min nəfərin artacağını proqnozlaşdırır. Bir tərəfdən Qarabağın 167 növ faydalı qazıntı, torpaq, su və meşə ehtiyatları, tarix və mədəniyyət abidələri, digər tərəfdən 600 min nəfərlik artım yaxın gələcəkdə iqtisadiyyatımızı daha da gücləndirəcək. Amma həm təbii ehtiyatlardan, həm də insan kapitalından səmərəli istifadəyə şərait yaradılmalıdır.

2.2. Azad edilmiş torpaqlarda əsas fəaliyyət sahələri kimi müəyyən edilmiş kənd təsərrüfatı, kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı və turizm sahələrinin potensialının qiymətləndirilməsi

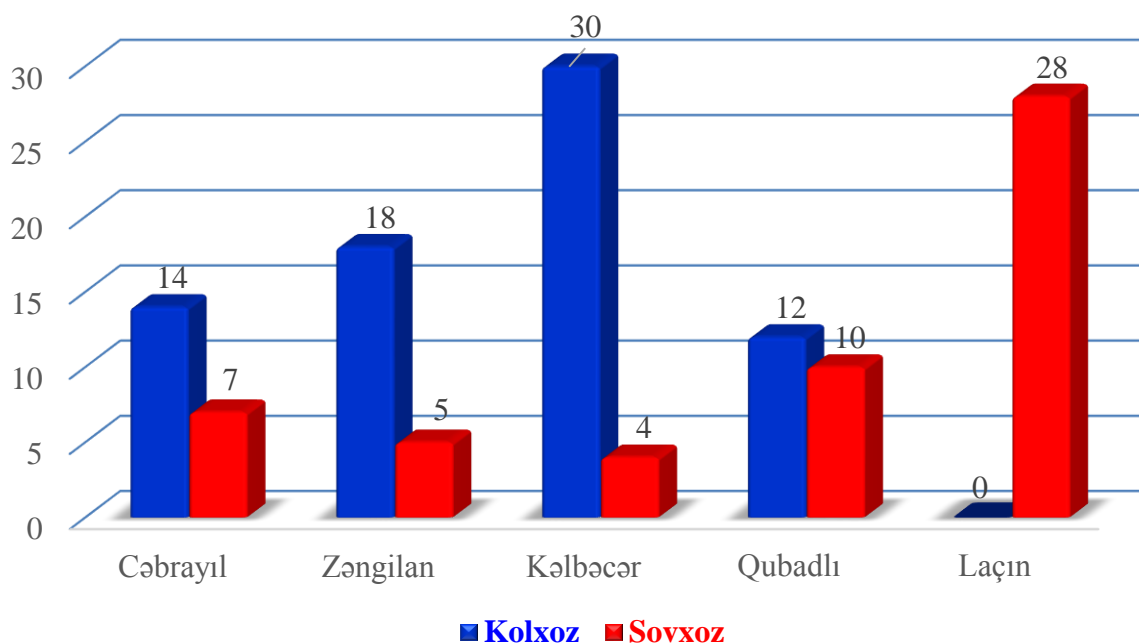
Ermənistanın sərhəddə vəziyyətin sabitliyini pozmaq üçün bütün uğursuz cəhdlərinə baxmayaraq, işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası və onların iqtisadi potensialından istifadə etmək üçün Azərbaycanın başladığı işlər bütün sürətlə davam edir. İki iqtisadi rayonda - Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda minalar təmizləndikcə əsas infrastruktur yaradılır - enerji, qaz və su xətləri çəkilir, yollar çəkilir. Əsas odur ki, mütəxəssislər getdikcə daha çox torpaq sahələrinin kənd təsərrüfatında istifadəyə yararlılığını və ya sənaye obyektlərinin tikintisi və s.

Məlumdur ki, Qarabağda iqtisadiyyat altı əsas istiqamət üzrə inkişaf edəcək: aqrar biznes, qida sənayesi, mədənçıxarma, yaşıl enerji, logistika və turizm. Bəli, işğaldan azad edilmiş torpaqlar demək olar ki, tamamilə dağıdılıb, işğalçılar son 30 ildə qeyri-qanuni istifadə edilən o bir neçə təsərrüfatları belə dağıdıblar, minaları talayıblar, ekoloji terror törədiblər, bəzi su anbarlarında suyu korlayıblar. Hər halda, inventarlaşdırma işləri davam etdirilir və çox güman ki, işğalçılar tərəfindən dəymiş maddi ziyanın məbləği barədə ətraflı hesabat hazırlanacaq (<https://corp.ady.az/media/xeberler/isgaldan-azad-olunmus-erazilerde-demir-yolu-infrastrukturuyeniden-qurulur>).

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə kənd təsərrüfatının inkişafı və kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı istiqamətində aşağıdakı işlər görülməlidir.

Əsas fəaliyyət sahələri kimi təsdiq olunan kənd təsərrüfatı sektorunun gələcək dövrdə hansı şəkildə formalaşdırılacağına başlamazdan öncə işğaldan əvvəlki dövrdə əsas kənd təsərrüfatı məhsulları və istehsalı göstəricilərinə nəzər yetirməliyik. Belə ki, keçmiş dövrün statistik məlumatlarına əsasən kənd təsərrüfatı müəssisələrinin sayı indiki iqtisadi bölgü ilə desək təkcə Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunda kolxoz və sovxozların sayı 138 olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, respublika üzrə kolxoz və sovxozlarının 9.74%-i iqtisadi rayonun payına düşürdü. Bu təsərrüfatlar eyni zamanda iqtisadi rayonda məşğulluğa böyük töhfə verməkdə idi.

Qrafik 1: Şərqi Zəngəzurda kənd təsərrüfatı müəssisələrinin sayı

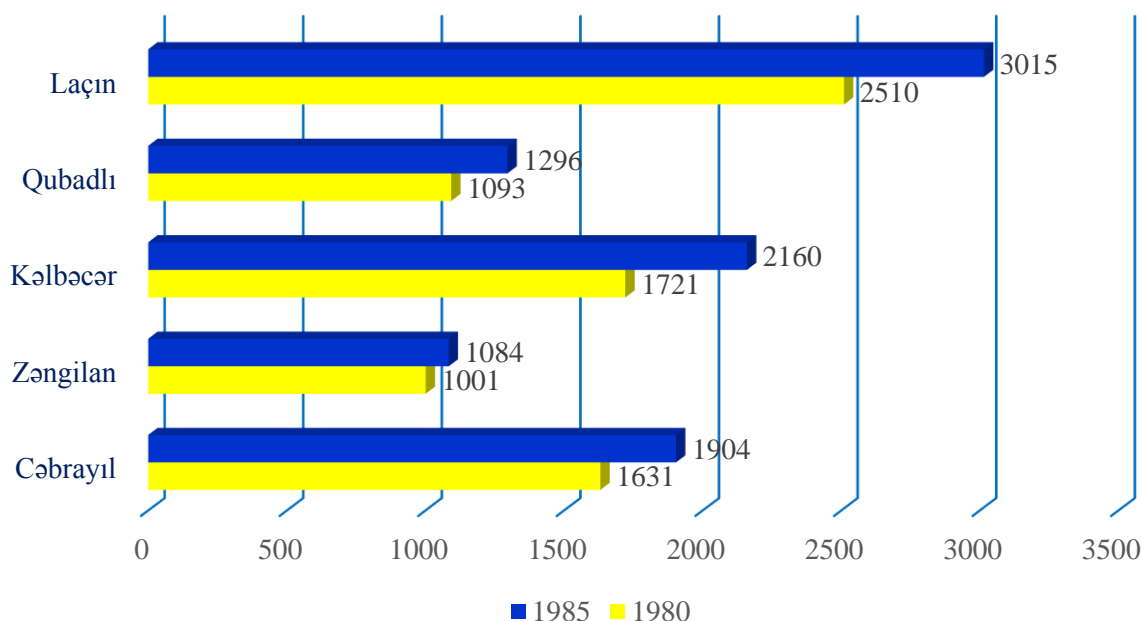


Mənbə: Сельское хозяйство Азербайджанской ССР 1987 səh. 76-78 məlumatları əsasında hazırlanıb

İşğaldan əvvəlki dövrdə Cəbrayıl rayonunda 2 üzüm emalı zavodu, Laçın rayonunda yağ pendir zavodu, istehsal kombinatı, Kəlbəcərdə ət-süd kombinatı və “İsti su” mineral zavodu, Qubadlı rayonunda 1 üzüm emalı zavodu, Zəngilan rayonunda 1 üzüm emal zavodu və istehsal kombinatı mövcud olmuşdur. İşğal faktı nəticəsində qeyd olunan müəssisələr dağıdılmışdır.

Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunda ət istehsalı 1980-ci ildə respublika göstəricisinin 5.2%, 1985-ci ildə 5.5%-ni təşkil etmişdir. Bu rəqəm də ərzaq təhlükəsizliyi baxımından iqtisadi zonanın böyük əhəmiyyətə sahib olduğunu təsdiq edir.

Qrafik 2: Şərqi Zəngəzurda 1980-1985-ci illərdə ət istehsalı, tonla

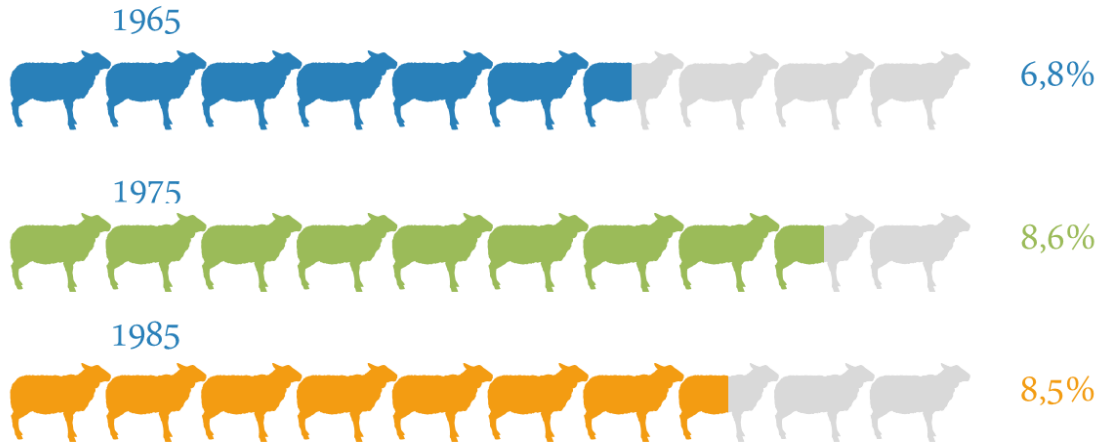


Mənbə: Сельское хозяйство Азербайджанской ССР 1987 səh. 88-91 məlumatları əsasında hazırlanıb

Qrafik 2-dən göründüyü kimi Laçın rayonu ət istehsalı üzrə liderdir. İkinci və üçüncü yerlərdə isə müvafiq olaraq Cəbrayıl və Kəlbəcər rayonları olmuşdur.

Ət istehsalının iqtisadi rayonda əhəmiyyətli paya sahib olduğunu nəzərə alsaq heyvandarlığın da inkişaf edən sahələrdən biri olduğunu statistik təhlillə görə bilərik. İşğaldan əvvəlki dövərlərdə Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu ərazisinin relyef və iqliminə görə heyvandarlıq sahəsinin formalaşdırılıb inkişaf etdirilməsi üçün əlverişli olmuşdur. Təkcə qoyun və keçilərin bütün təsərrüfat kateqoriyalarını nəzərə alaraq respublika üzrə göstəricisi o 1965-1985-ci illər aralığında 6-8% aralığında olmuşdur (bax: şəkil 1).

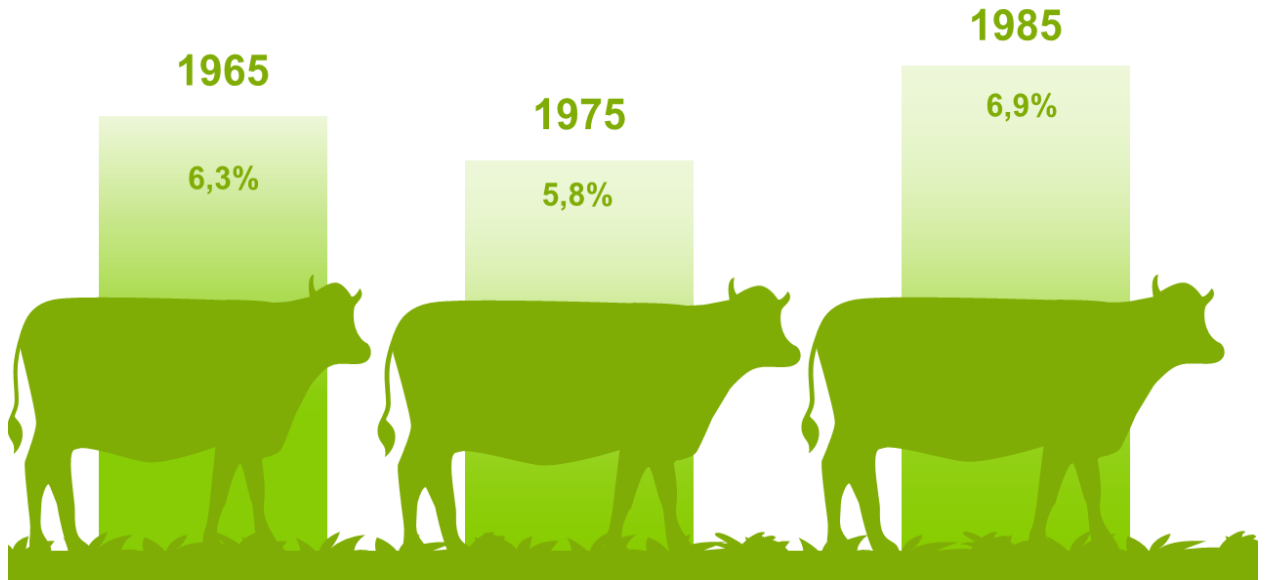
Şəkil 1: Şərqi Zəngəzurdə 1965-1985-ci illər aralığında respublika üzrə qoyun və keçilərin xüsusi çəkisi, faizlə



Mənbə: Сельское хозяйство Азербайджанской ССР 1987 səh. 36-39 məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanıb

Statistik təhlil nəticəsində aşkar olunmuşdurki, Şərqi Zəngəzurda inək və camışların sayı da respublika üzrə göstəricinin əhəmiyyətli hissəsini özündə cəmləşdirmişdir, ölkə üzrə 7%-ə yaxın göstəricini özündə ehtiva etmişdir

Şəkil 2: Şərqi Zəngəzurda 1965-1985-ci illər aralığında inək və camışların sayının respublika üzrə xüsusi çəkisi, faizlə

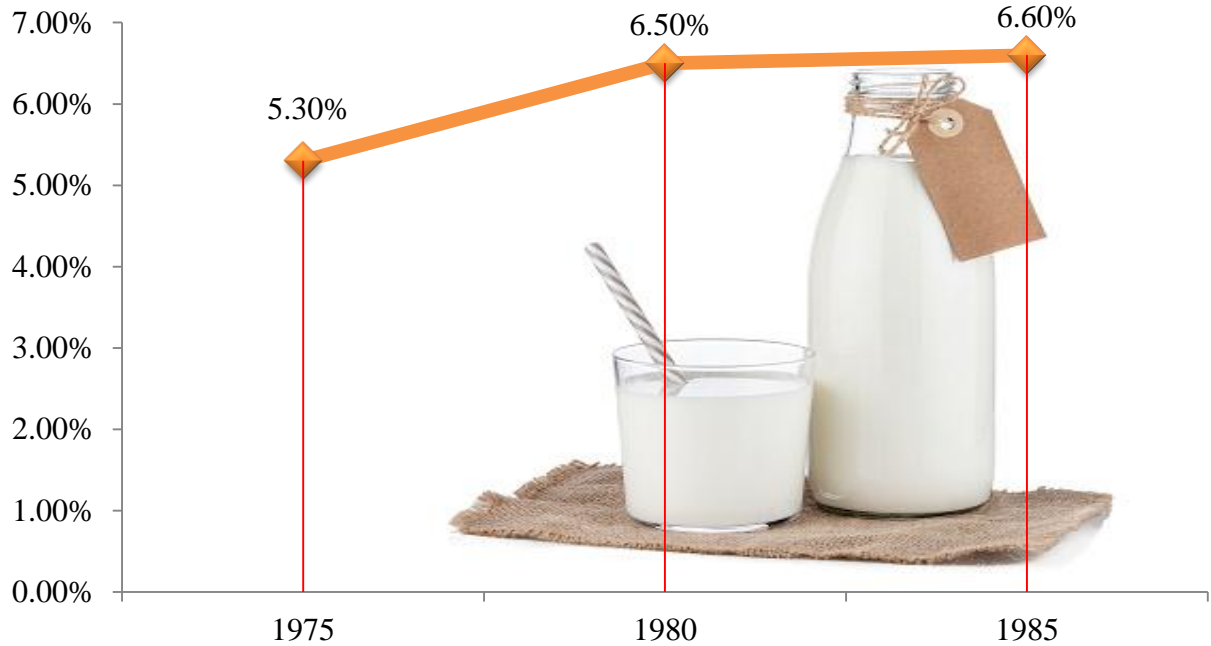


Mənbə: Сельское хозяйство Азербайджанской ССР 1987 səh. 16-19 məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanıb

Heyvandarlığın inkişafı əlbəttə ki, süd istehsalı göstəricisinə də öz töhfəsini vermişdir. Aparılan statistik təhlil nəticəsində heyvandarlığın güclü inkişaf potensialına malik olduğunu bilərək qeyd etməliyik ki, heyvandarlıq kənd təsərrüfatında onunla əlaqəli digər sahələrinin inkişafına yol açmışdır. Süd istehsalı

üçün müəssisələrin yaradılması zəncirvari şəkildə aqro sənaye komplekslərinin yaradılmasına rəvac vermişdir. 1965-1985-ci illərdə süd istehsalı respublika üzrə 5-6% aralığında paya malik olmuşdur (bax: qrafik 3)

Qrafik 3: Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunda 1975-1985-ci illər aralığında süd istehsalının respublika üzrə xüsusi çəkisi, faizlə



Mənbə: Сельское хозяйство Азербайджанской ССР 1987 səh. 108-111 məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanıb

Aparılan statistik təhlil vasitəsilə kənd təsərrüfatının işğaldan əvvəlki dövrdə böyük inkişaf yolu keçdiyi və ölkə üzrə göstəricilərdə əhəmiyyətli rəqəmə malik olduğu təsbit olunmuşdur. Yeni mərhələdə bu iqtisadi potensialın əvvəlki göstəricilərə çatdırılması qarşıda dayan ilk məqsəddir və bu məqsədlə aşağıdakılar həyata keçirilməlidir.

Heyvandarlıq təsərrüfatlarının yaradılması. Torpaqlar bərpa olunaraq istifadəyə verildikdən sonra növbəti mərhələdə heyvandarlıq təsərrüfatının yaradılması, onların təsərrüfatının heyvanlarla təmin olunması istiqamətində tədbirlər görülməlidir. İntensiv amillər hesabına heyvandarlığın inkişaf imkanları nəzərə alınaraq təsərrüfatların yaradılması, təsərrüfatların məhsuldar heyvanlarla təmin edilməsi məsələsi aktualdır. Heyvandarlıq təsərrüfatlarının yaradılması

tədbirləri iqtisadi səmərəliliyin artırılması baxımından optimal ölçüsü nəzərə alınmaqla təsərrüfatların təşkilini də əhatə edir.

Kənd təsərrüfatı texnikası, toxum, gübrə və pestisidlərin təchizati bazasının yaradılması. Təsərrüfatı idarə etmək üçün istehsal vasitələri ilə təmin etmək vacibdir. İşğaldan azad edilmiş bu ərazilərdə toxum, gübrə və pestisidlərə çıxışın asanlaşdırılması və aqrotexniki xidmətlərin təşkili üzrə reabilitasiya tədbirləri ilk növbədə dövlətə məxsus “Aqroservis” ASC tərəfindən həyata keçirilə bilər. Bu baxımdan şəxsi yardımçı təsərrüfatların mərhələli şəkildə aktivləşdirilməsi də mühüm şərtidir.

Kənd təsərrüfat mütxəssislərinin hazırlanmasının və informasiya-məsləhət xidmətlərinin təşkili. Azad edilən ərazidə yaşayan fermerlərə məsləhət və məlumat xidmətlərinin təşkili yerli kənd təsərrüfatının bərpası və inkişafında mühüm amildir. Ona görə də işğaldan azad edilmiş rayonların əksəriyyəti əkinçilikdən çoxdan uzaqlaşmış, yaxud işğaldan sonra şəhərlərdə doğulub-böyüyən yeni nəslin ümumiyyətlə kənd təsərrüfatı təcrübəsi yoxdur. Müasir dövrdə kənd təsərrüfatı texnologiyası da təkmilləşdirilmiş, nəticədə yeni, daha məhsuldar əkinçilik üsulları yaradılmışdır. Ona görə də bu sahələrdə məsləhət və informasiya xidmətlərinin təşkili və peşə hazırlığının modul sisteminin yaradılması çox vacibdir (Fikrətzadə F.F., Hacıyeva S.İ. 2020: s.26).

Məhsulların tədarükü və ticarəti üçün logistika infrastrukturunun yaradılması. Təsərrüfatın mümkün qədər tez işə başlaması üçün yuxarıda qeyd olunan zəruri tədbirlər görüldükdən sonra da fəaliyyətini davam etdirə biləcək tədarük zənciri və logistika infrastrukturunu yaratmaq lazımdır. Logistika infrastrukturunu istehsal olunan məhsulların daşınması və saxlanması, nəqliyyat vasitələrinə giriş və yol təmirini əhatə etməlidir. Yerli barama və tütüncülərin bərpa imkanlarını nəzərə alaraq, yerli barama və tütüncülər üçün qəbul məntəqəsinin yaradılması təchizat infrastrukturunu baxımından da mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

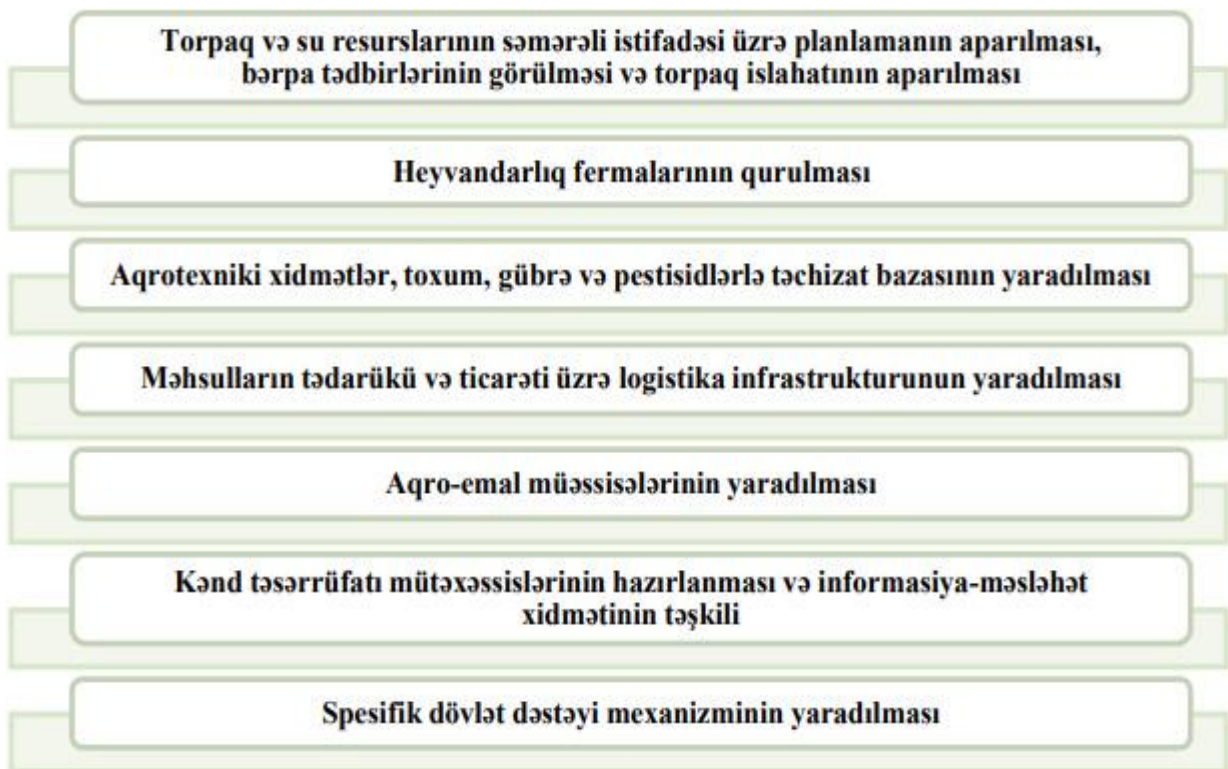
Kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı üzrə müəssisələrin yaradılması. Rayonda tədarük və logistika infrastrukturunu ilə yanaşı, istehsalın strukturuna uyğun olaraq kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı müəssisələrinin yaradılması da mühüm

addımdır. İşğaldan azad edilmiş rayonda südçülük, üzümçülük və bağçılıq sahələrinin inkişaf perspektivləri nəzərə alınmaqla rayonda emal müəssisələrinin yaradılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Taxılçılığın inkişafı, dəyirmanların yaradılması və heyvandarlığın inkişafı ilə yem istehsalı və dərillərin ilkin emalı üzrə sənaye müəssisələrinin yaradılması da nəzərdə tutulur.

Dövlət yardımının konkret mexanizmlərinin yaradılması. Aqrar sahəyə dövlət dəstəyi siyasətinə, o cümlədən işğaldan azad edilmiş ərazilərdə aqrar-sənaye parklarına investisiyaların cəlb edilməsinin təşviqi siyasətinə konkret düzəlişlər tələb olunacaq. Beləliklə, yerli kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının, emalının və ticarətinin inkişafı üçün mövcud dəstək və stimullaşdırma siyasəti həyata keçirilir. Əvəzində bu əraziləri, xüsusən də azad edilmiş əraziləri bərpa etmək lazımdır (Fikrətzadə F.F., Hacıyeva S.İ. 2020: s.27).

Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş torpaqlarında kənd təsərrüfatının bərpası və inkişaf istiqamətlərinin müəyyən edilməsi problemləri mövcud dünya təcrübəsi ilə yanaşı, bir neçə məqamda həll edilməlidir. İlk növbədə Ermənistan Respublikası beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərinə uyğun olmayan terror aktı və torpaqlarımızın işğalı ilə nəticələnən təcavüzkar müharibə ilə mübarizə aparmışdır. Beləliklə, işğal olunmuş torpaqlarda yaşayan bütün insanlar sona qədər bu torpaqlardan didərgin salınıb. Eyni zamanda, işğal olunmuş ərazilərdə bütün mülki infrastruktur, o cümlədən kənd təsərrüfatı infrastrukturu (fermalar, anbarlar, emal müəssisələri, suvarma sistemləri və s.) hərbi əməliyyatlar nəticəsində deyil, ermənilər tərəfindən tamamilə məhv edilib. Beləliklə, münaqişədən sonrakı regionlarda kənd təsərrüfatının bərpası üzrə dünya təcrübəsini və hər hansı regionda kənd təsərrüfatının inkişafının ümumi tələblərini nəzərə alaraq, Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş torpaqlarında kənd təsərrüfatının bərpası problemlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

Şəkil 3: Azad olunmuş ərazilərdə kənd təsərrüfatı sahəsinin bərpası istiqamətləri



Mənbə: Fikrətzadə F.F., Hacıyeva S.İ. 2020: s.27

Ağdamda və Füzulidə faktiki olaraq işğal altında olan ərazilər nəzərə alınmaqla, gələcəkdə həmin ərazilər üzrə 232,8 min ha sahədə əkinlərin aparılacağı proqnozlaşdırılır (Fikrətzadə F.F., Hacıyeva S.İ. 2020: s.32). Qeyd etmək olar ki, işğaldan qurtarılmış torpaqlarda əkin üçün istifadə olunacaq torpaqların həcmi ilə bağlı proqnoz 1980-ci illərin rəsmi statistik məlumatları nəzərə alınmaqla ötən dövr ərzində ölkədə kənd təsərrüfatının inkişaf tendensiyaları əsasında ekstrapolyasiya yolu verilib. İAEƏ-də ənənəvi əkin sahələri ilə yanaşı, gələcəkdə heyvandarlıqda yem təminatı cəhətdən meyvə-tərəvəzçiliyin, eləcə də yem bitkilərinin inkişafı nəzərə alınır. Hazırkı vəziyyətdə ölkəmizdə taxılçılığın və üzümçülüyn inkişafının real dinamikasını nəzərə alaraq, bu rayonda taxıl və üzüm istehsalının təxminən eyni payı gözlənilir. Bundan əlavə, Qubadlı, Zəngilan və Kəlbəcər rayonlarında tütünçülüyn, Ağdam və Füzuli rayonlarında pambıqçılığın, Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Zəngilan və Ağdərə rayonlarının üzümçülük bərpası ənənəvi olaraq planlaşdırılır. Rayonda ənənəvi əkin sahələrinin bərpası ilə yanaşı, kartof, tərəvəz, bostan və yem bitkilərinin əkinlərinin genişləndirilməsi üçün də geniş imkanlar var. Yüksək əlavə dəyər yaratmaq, emal sənayesini xammal və ixrac imkanları ilə təmin

etmək baxımından bu sahələrdə bağçılığın inkişafına xüsusi diqqət yetirilməlidir (Fikrətzadə F.F., Hacıyeva S.İ. 2020: s.33).

Yuxarıda qeyd olunan ənənəvi və perspektivli otlaqların bərpası ilə yanaşı, rayonda heyvandarlığın inkişafının üstünlükləri təbii-iqlim və relyef xüsusiyyətləri baxımından daha məqsədəuyğun görünür. Buna səbəb bu ərazilərdə örüş sahələrinin üstünlük təşkil etməsi və bu ərazidə təsərrüfat ənənələrinin tarixi inkişafıdır. Ölkənin ət və süd məhsulları ilə təminatında heyvandarlığın inkişafı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, rayonda təqribən 45 min ton ət və təqribən 240 min ton süd istehsalı gözlənilir. Bu, idxalın əvəzlənməsi və ərzaq təhlükəsizliyinin gücləndirilməsi baxımından regionun əhəmiyyətini bir daha vurğulayır (Fikrətzadə F.F., Hacıyeva S.İ. 2020: s.35).

Rayonda ətlik-südlük maldarlıqla yanaşı, tarixən formalaşmış baramaçılıq və arıçılıq ənənələrinin, eləcə də atçılıq növlərinin bərpası diqqət mərkəzində saxlanılır. Ağdam Sənaye Parkı Azərbaycan Prezidentinin 2021-ci il 28 may tarixli Sərəncam ilə yaradılıb. Sənaye Parkı, tikinti materialları istehsal edilməsi, kənd təsərrüfatına aid məhsulların istehsalı, meyvə konservləri, ət və süd məhsulları istehsalı, qida məhsulları, gübrələr, emal müəssisələrinin yaradılması, o cümlədən xidmət sahələri, soyuducu kameralar və s. nəzərdə tutulmuşdur

(<https://economy.gov.az/article/agdam-senaye-parkinin-ilk-rezidentleri/32271>).

Ayrı-ayrı rayonların potensialında Şuşanın potensialı yüksək qiymətə malikdir. Burada mədəni tədbirlər, festival-turizm məhsulları təşkil etmək mümkündür. Laçın-Kəlbəcərdə təbiət, qış turizmi və sağlamlığa aid turizm, Qubadlıda və Zəngilan rayonlarında mədəniyyətin və təbiətin, Füzulidə, Ağdamda, Cəbrayılda bəzi binalar saxlanılaraq mədəniyyət və işğalın nəticələri turistlərə nümayiş etdirilməlidir. Göründüyü kimi, turist axınının coğrafiyası genişlənir. Beləliklə, İrandan Xudafərin körpüsü ilə, Türkiyədən isə Naxçıvan üzərindən turist axını mümkümləşəcək. Bu iki istiqamətdən İAEƏ-ə turist axını gözlənilir (Hacıyev F. 2021: s.27).

Ərazilər işğaldan qurtarıldıqdan sonra Qarabağda turizmin inkişafı regionun iqtisadiyyatının bərpası və yerli əhalinin ölkənin digər bölgələrinə qayıtması üçün

ən mühüm amillərdən biri olacaq. Turizm üzrə olan sosial-humanitar funksiyalar bunları reallaşdırmağa şərait yaradır. Turistlərə təklif olunan xidmətlər digər ərazilərə nisbətən baha başa gəldiyindən bu, bölgəyə işçi qüvvəsinin axınına səbəb olacaq. Qarabağın ekoturizm, mədəni tanışlıq və müalicə turizmi üçün geniş imkanları olduğundan, turistlərə təklif olunan zərf xidmətlərinin çeşidi və məzmunu çox müxtəlif olacaqdır. Laçın və Kəlbəcərin unikallığa malik relyef müxtəlifliyinin bu ərazidə həm yay, həm də qış turizmi üzrə perspektivləri artırır. Turistlərin marağı cəhətdən dünya üzrə çox məşhur olan və Azərbaycan mifologiyasında geniş istifadə olunan “Xarı-bülbül” səhləb bitkisinin Şuşada canlı müşahidəsi xüsusilə turisti artırır. Ölkədəki rayonlardan fərqli olaraq Qarabağ bölgəsi yaşıllıqlarla zəngin, qışı və yayı mülayim keçən bir bölgədir. Bu cür unikal təbii-iqlim xüsusiyyətlərinə malik ərazilərdə aqroturizm və kənd-yaşıl turizmin inkişaf etməsidir. Ərazilər qaytarıldıqdan sonra kənd infrastrukturunu sürətlə yeniləmək və normal yaşayışdan ötrü hər bir şəraitlə təminat rayonun kəndlərini şəhər turistlərinin sevimli istirahət yerinə çevirəcək.

2.3. İnvestisiya potensialının qiymətləndirilməsi

Ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyev bir il əvvəl Xocavəndə, xüsusən də Hadrut rayonuna səfəri zamanı bu bölgədə turizm infrastrukturunu inkişaf etdirməyə xarici investorları dəvət etmişdir. Dövlət başçısı bundan əvvəl də xarici sahibkarları Azərbaycan Respublikasının İAEƏ-nə sərmayə qoymağa çağırıb. Azərbaycan Vətən Müharibəsində qələbə çalandan dərhal sonra xarici investorlar özləri Qarabağ bölgəsinə maraq göstərməyə başladılar. Belə ki, bir sıra yüksək vəzifəli məmurlar və qonşu ölkələrdən, Azərbaycanın Aİ-dəki tərəfdaşlarından, yaxud Asiyanın iqtisadi nəhənglərindən olan iri şirkətlərin prezidentləri İAEƏ-in bərpa edilməsində maraqlı olduqlarını bildiriblər

(<https://president.az/az/articles/view/44886>).

Azərbaycan rəhbərliyinin Qarabağ regionunun bərpası ilə bağlı planlarının mərkəzində onun bərpa olunan mənbələrdən (RES) enerji istehsalı mərkəzinə çevrilməsi dayanır. Belə ki, yerli təbiət su ehtiyatları ilə zəngindir ki, bu da su

elektrik stansiyalarından aktiv istifadəyə təkan verir. Bu gün ölkədə mövcud, lakin qəzalı vəziyyətdə olan SES-lər yenidən qurulur, yenilənir, Qarabağda su elektrik stansiyalarının sayını artırmaq niyyətindədir. Bundan əlavə, rayonun günəş və külək enerjisi istehsalı mərkəzinə çevrilməsi nəzərdə tutulur. Belə ki, Azərbaycan və Böyük Britaniyanın BP şirkəti Zəngilan-Cəbrayıl zonasında günəş enerjisindən istifadə layihəsini müzakirə edir. Azərbaycan Respublikasının Energetika Nazirliyi ilə BP şirkətinin arasında bu sahədə 240 MVt gücünə malik günəş elektrik stansiyalarının tikintisinin aparılması və layihələşdirilməsi sahəsi olaraq əməkdaşlıq haqqında İcra Sazişi imzalanıb. Ümumiyyətlə, Qarabağ regionu nəhəng “yaşıl enerji” potensialına malikdir ki, bu da bəzi hesablamalara görə, təxminən 4500 meqavat təşkil edir. Günəş enerjisinin ən böyük potensialı Cəbrayıl və Zəngilan rayonlarında, Laçın və Kəlbəcər rayonları isə külək enerjisi üçün zəngin potensiala malikdir: onların dağlıq hissəsində, təqribən yüz metr hündürlükdə küləyin orta illik sürəti təxminən təqribən çatır.

Bildiyimiz kimi, xarici enerji şirkətləri son illərdə “yaşıl enerji” meylinin fonunda bərpa olunan enerji mənbələrinə sərmayə qoymağa və karbohidrogen layihələrindən uzaqlaşmağa üstünlük verirlər. Eyni BP şirkəti, məsələn, 2050-ci ilə qədər layihələrində sıfır karbohidrogen emissiyasına nail olmaq, yəni faktiki olaraq “yaşıl enerji”yə keçmək niyyətindədir. Məhz buna görə də beynəlxalq enerji şirkətləri Qarabağda bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə gözləntiləri ilə infrastrukturunu artıq qurulacaq enerji layihələrinə sərmayə yatırmağa maraq göstərir (<https://www.researchgate.net/publication/354948765>).

Kənd təsərrüfatı İAEƏ-də xarici investorlardan ötrü əhəmiyyətli sahəyə çevriləcək. Qarabağın münbit torpağı, zəngin təbii, o cümlədən su ehtiyatları İAEƏ-də məhsuldarlığı artıracaq. Qeyd edək ki, rayonda kənd təsərrüfatı ilə yanaşı, emal sənayesinin də genişləndirilməsi nəzərdə tutulur. Yəni, Azərbaycan kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalını genişləndirməklə həm də hazır, emal olunmuş kənd təsərrüfatına aid məhsullarını istehsal edə biləcək ki, bu da aqrar sektorun ixrac dəyərini artıracaq. Burada emal sənayesi üçün infrastrukturun yaradılacağı sənaye parklarını bir daha yada salmaq yerinə düşər ki, bu da kənd təsərrüfatına aid

məhsulların logistik xərclər olmadan dərhal yerlərdə emal etməyə imkan verəcək. Bunun üçün də bir çox xarici şirkətlər, o cümlədən İsrail, Belarus və Rusiya müəssisələri Azərbaycan Respublikasının İAEƏ-də İsrail kimi aqroşəhərlər və kənd kommunaları tikməyə hazır olduqlarını bəyan ediblər (<https://president.az/az/articles/view/44886>).

Beləliklə, Qarabağda xarici investora bizneslə məşğul olmaq üçün imkanlar yaradılır, güzəştlər verilir. Bundan əlavə, Zəngəzur dəhlizi ilə bölgənin mühüm coğrafi mövqeyi də Qarabağdakı xarici investorların öz məhsullarını dünya bazarlarına çıxarmasını asanlaşdıracaq və şirkətlərin logistik xərclərini azaldacaq. Yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq, investorlar üçün hər tərəfdən cəlbedici olan Qarabağ bölgəsinin tezliklə xarici kapitalın cəmləşdiyi məkana və nəticədə Azərbaycanın ən mühüm investisiya mərkəzinə çevriləcəyi gözlənilir (<https://www.researchgate.net/publication/354948765>).

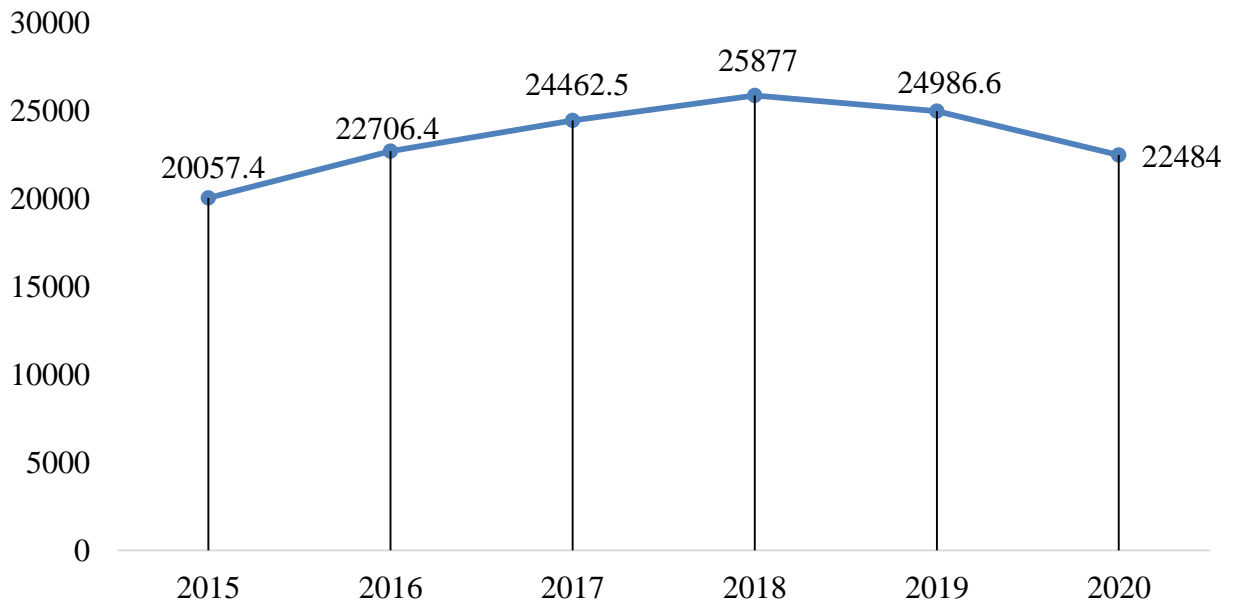
Ermənistanın işğalından azad edilmiş Azərbaycan torpaqlarının bərpası ilə bağlı çoxdan gözlənilən layihələr bu gün ölkənin növbəti illərdə sosial-iqtisadi inkişafının əsas diqqət mərkəzindədir. Təbii ki, bunlar kifayət qədər bahalı proqramlardır ki, təkcə dövlətdən deyil, həm də özəl biznesdən milyardlarla dollar inyeksiya tələb olunur. Ancaq unutmayın ki, hər hansı bir investisiya öz nəticəsini verməli və gəlirli olmalıdır. Qarabağ layihələri bizim üçün mənəvi baxımdan nə qədər əziz olsa da, bu məsələdə istisna deyil. Təkcə yerli deyil, həm də beynəlxalq ekspertlər əmin edirlər ki, Qarabağda həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan irimiqyaslı infrastruktur layihələri artıq 2022-ci ildə Azərbaycan iqtisadiyyatının yüksəlişini təmin edən amillərdən birinə çevriləcək.

Bildiyimiz kimi, 2022-ci ilin dövlət büdcəsində bu məqsədlər üçün 2,2 milyard manat və ya ÜDM-in 2,9 faizi nəzərdə tutulub və artıq bir sıra işlərə, xüsusən də infraqurkura start verilib. Deməli, Qarabağda həyata keçirilən yeni layihələr sayəsində Azərbaycanda iqtisadi inkişaf o qədər artmalıdır ki, 2020-ci ildə ÜDM-in kəskin azalmasından sonra bu ildən 2,1% artım gözlənilir, sonra isə göstərici sabitləşməlidir. Dövlət investisiyaları Qarabağda katalizator kimi çıxış edəcək və qeyri-dövlət investisiyalarına zəmin yaradacaqdır. Artıq Türkiyədən, İtaliyadan,

Böyük Britaniyadan, Pakistandan və İsraildən Qarabağın bərpası üçün investisiya axını başlayıb. Qarabağda mədənçıxarma, metallurgiya, qida emalı, trikotaj, turizm, kənd təsərrüfatı, yaşıl energetika sahələrinin inkişaf etdirilməsindən ötrü böyük potensial mövcuddur (<https://www.researchgate.net/publication/354948765>).

2021-ci ildə ölkəmizdə əsas kapitalla 16127 mln. manat yaxud 2020-ci illə müqayisə etdikdə 8,2 % az investisiya qoyulub. 2021-ci ildə neft-qaz sektoru üzrə investisiyalarda 5,6 %, qeyri-neft-qaz sektoru üzrə investisiyalarda isə 9,6 % azalma müşahidə edilmişdir. Xərclənmiş vəsaitin 10536,7 mln. manatı yaxud 65,3 %-i məhsul üzrə istehsalat, 4560,8 mln. manatı yaxud 28,3 %-i əmək haqqı üzrə, 1029,5 mln. manatı və ya 6,4 %-i isə tikinti və quraşdırma işləri üzrə sərf olunmuşdur. 11794,3 mln. manat və ya əsas kapitalla yönəldilən vəsaitdən 73 %-i daxili vəsaitin, 1115,7 mln. manatı yaxud 68,3 %-i isə yaşayış binalarının tikintisinə sərf edilmişdir. Əsas kapitalı üzrə ümumi dəyərdə təşkilat və müəssisələrin vəsaitləri 54,7 %, büdcə üzrə vəsaitlər 25,7 %, digər vəsaitlər 7,5 %, bank kreditlərinin vəsaitləri 6,1 %, əhali üçün vəsaitlər isə 6 % təşkil etmişdir (https://www.stat.gov.az/source/system_nat_accounts/).

Qrafik 4: İqtisadiyyata yönəldilən investisiyalar (2015-2020, mln.manatla)

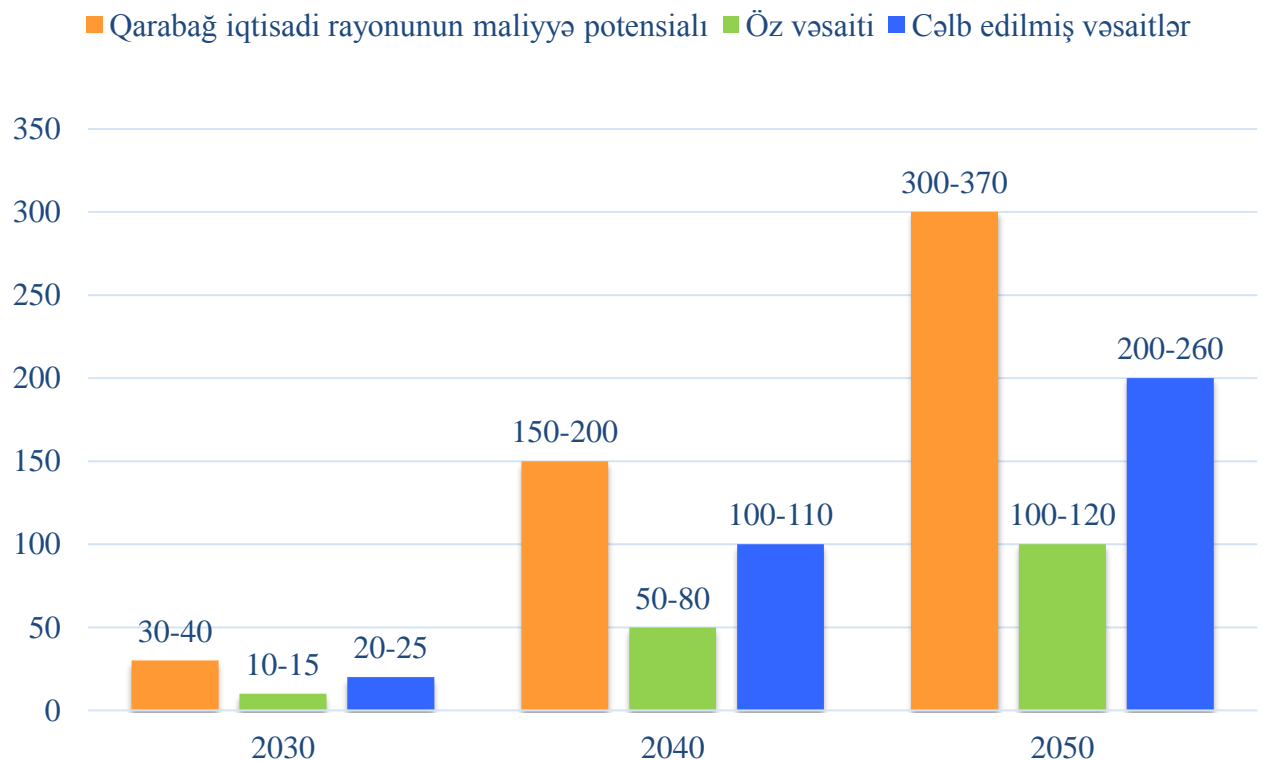


Mənbə: https://www.stat.gov.az/source/system_nat_accounts/ məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Maliyyə resurslarının müxtəlifliyi o deməkdir ki, münaqişədən sonra bərpaya ehtiyacı olan ərazilər də eyni sürətlə bərpa olunur. Sahə tədqiqatlarına beynəlxalq təşkilatlar, dövlət qurumları, özəl sektor, qeyri-hökumət təşkilatları, vətəndaş cəmiyyəti və s. belə təşkilatlar ərazilərin münaqişədən sonra yenidən qurulmasında maraqlı tərəf kimi çıxış edirlər. Təşkilatların mandatlarına uyğun olaraq, vəsaitlərin cəlb edilməsi əsas prioritetlərdən biri olmalıdır. Beləliklə, Azərbaycanda həyata keçirilən sosial-iqtisadi layihələrin əksəriyyətini ümumiləşdirsək, görürük ki, maliyyələşmə mümkündür (Satıcı A. 2021: s.3).

2050-ci ilədək Qarabağ iqtisadi rayonunun maliyyə potensialının ölkənin maliyyə potensialının 30-40%-ə qədər artacağı tamamilə realdır. Qeyri-karbohidrogen ehtiyatları sektorunun dinamik inkişafı və iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi prosesinin dərinləşməsi bu qənaətə gəlməyə əsas verir. 30 illik işğal zamanı vəhşicəsinə dağıdılan bu potensialın bərpasına və tədricən inkişafına 2021-ci ildən başlanılıb.

Qrafik 5: Qarabağ iqtisadi rayonunun 2030-2050-ci illərdə maliyyə potensialının artım dinamikasının empirik proqnozu (mlrd. ABŞ dolları)



Mənbə: <https://iqtisadiyyat.com/az/pages/5/news/1222>

Qrafikdən göründüyü kimi 2030-2050-ci illər arasında Qarabağ iqtisadi rayonunun maliyyə potensialının on dəfədən çox artacağı aydındır. Bu baxımdan, əsrin ortalarında Qarabağ inkişafı daha çox olmuş əraziyə çevriləcək. (<https://iqtisadiyyat.com/az/pages/5/news/1222>). İqtisadi təhlillər nəticəsində artıq azad edilmiş rayonlarda müəyyən gəlir bazasının yaradılması prosesinin dinamikasını görə bilərik. Belə ki, təkcə 2021-ci ilin büdcəsində Qarabağ iqtisadi rayonu hələ də bir çox rayonlarda yerli xərcləri ödəyə bilməsə də, sabit yerli gəlirlər yaradılıb.

Eyni zamanda, İAEƏ-də investisiyalar üzrə mühiti daha da yaxşılaşdırmaqdan ötrü aşağıdakı tədbirlərin görülməsi məqsədəuyğun olardı:

- Elektron xidmətlərin çeşidinin genişləndirilməsi, onlar üzrə əhatə dairəsini genişləndirmək və dövlətin orqanlarının, bələdiyyələrin vasitəsilə sahibkarlığa aid subyektlərin, həmçinin xarici investorlar üçün göstərilmiş xidmətlər üzrə keyfiyyətində şəffaflığın artırılması;

- Xarici ticarətin dövlət tənzimlənməsinin digər sahələri, o cümlədən xarici investisiyalar, mühəndis şəbəkələri ilə əlaqə, daşınmaz əmlaka hüquqlar, xidmətlərin dövlət qeydiyyatı, sahibkarlıq subyektlərinin qeydiyyatı, prosedurlar, müddətlər və xərclər, investisiyaların azaldılması, biznes və s. üzrə investisiyalarının qarşılıqlı təşviq edilməsi və qorunması ilə bağlı xarici və xarici qanunların təkmilləşdirilməsi, ikitərəfli hüquqi bazanın yaradılması, saxlanması və təşviqi.

- İnvestisiya və ixracın təşviqi, xarici sərmayədarlara və ixracatçılara xidmət göstərmək üçün institusional mexanizmlərin gücləndirilməsi və ən yaxşı beynəlxalq təcrübələrə uyğun təkmilləşdirilməsi.

III FƏSİL. İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRDƏ İQTİSADI İNKİŞAF POTENSİALININ YÜKSƏLDİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1. Azad olunmuş ərazilərdə bərpa-quruculuq işləri ilə bağlı yenilikçilik səmərəliliyinin yüksəldilməsi

İqtisadiyyat və davamlı inkişafda rəqabət qabiliyyətinə nail olmaq və ya saxlamağın əsas aspektlərinə qabaqcıl bilik sənayesi, xüsusən də IV Sənaye İnkilabının gətirdiyi dəyişikliklərə uyğunlaşma daxildir. Bu dövrün təməl daşı bilik cəmiyyəti və innovasiyadır. Dayanıqlı iqtisadi inkişaf milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin əsas istiqaməti kimi seçilmişdir. Əsas mikroiqtisadi prioritetlər elm və tədqiqatların, innovasiyaların, biznes mühitinin təkmilləşdirilməsi, informasiya texnologiyalarının modernləşdirilməsi və inkişafı, həmçinin texniki infrastrukturun inkişafı və təbii ehtiyatların davamlı istehlakından ibarətdir. Davamlı inkişaf prinsipləri indiki nəslin ehtiyaclarının gələcək nəsillərin imkanlarının zəifləməməsi üçün yerinə yetirilməli olduğu inamına əsaslanır. Onların payı demokratiya, gender bərabərliyi, həmrəylik, qanunun aliliyinə və insan hüquqlarına, o cümlədən sülhə və hamı üçün bərabər imkanlara hörmət prinsiplərinə əsaslanan həyatın müxtəlifliyində təşviq etməkdir. Davamlılığa ehtiyac gətdikcə yeni texnologiyaların, biznes proseslərin, biznesin təşkili və iş təcrübələrinin inkişafına təsir edir. İnnovasiya bütün biznes fəaliyyətinin vacib hissəsidir. İnnovasiya sənayedə və ya biznesdə istifadə olunan yeni və ya təkmilləşdirilmiş biznes prosesi ideyasının ötürülməsi kimi xarakterizə olunur. Texniki innovasiya yeni məhsulların, proseslərin meydana çıxması və istehsal proseslərində əhəmiyyətli texniki dəyişikliklərlə xarakterizə olunur (Stverkova H., Vaclavik V. 2017: s.3).

Qlobal iqtisadi proseslər dərinləşdikcə innovativ proseslərin idarə olunmasında məhsuldarlıq məsələləri və bununla bağlı tədbirlər daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Beləliklə, qlobal təhlükələr artdıqca innovativ iqtisadi inkişaf mexanizmləri də artır. İlk olaraq milli innovasiyalar sistemini yaratmaq və onun strukturunu təkmilləşdirmək vacib məsələlərdəndir. Milli innovasiyalar sistemində mühüm

mexanizmlər və struktura aid elementlər innovasiyalı proseslərin və idarəetməyə aid funksiyaların əsas prinsiplərini əks etdirməlidir. Ölkədə innovasiya proseslərinin sistemli əhəmiyyətli komponentlərinin təmin edilməsinə, dünya təcrübəsinə uyğun innovativ infrastrukturun yaradılmasına diqqəti artırmaq lazımdır. Bu məsələlərin həllində strateji innovasiyaların idarə edilməsi mexanizmlərinin sürətlə mənimsənilməsi və ölkədə iqtisadi inkişafa aid məqsədlərə uyğunlaşdırılmış praktiki vasitələrin müəyyən edilməsi vacibdir. Onun tərkib hissələrini, strukturunu, əsas fəaliyyət istiqamətlərini, milli innovasiya sisteminə strateji yanaşmanı, qlobal təsirin yaratdığı daxili və xarici amilləri, innovasiyaya ehtiyac səviyyəsini, inkişaf problemlərini nəzərə almaq lazımdır.

Azad edilmiş rayonlarda innovasiya proseslərinin və idarəetmənin səmərəliliyinin təmin edilməsinə və innovasiyalar sistemində inkişafa aid prioritetlərin həyata keçirilməsi üzrə strateji vəzifələrin həyata keçirilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Cədvəl 2 (Əlavələr)

İAEƏ-də bərpa işləri yeni innovativ yanaşmalardan istifadə edilməklə bütün sahələri əhatə etməklə sistemli və mərhələli şəkildə aparılır. İlk növbədə, yol infrastrukturunun və kommunikasiyaların bərpası istiqamətində görülən işlər digər iri layihələri idarə etməyə və həyata keçirməyə imkan yaradır. Bu baxımdan magistral yol şəbəkəsi, o cümlədən artıq salınmış Qələbə yolu sahəsində görülən işlər, o cümlədən elektrik enerjisi təchizatı, su kəmərlərinin tikintisi və bərpası və digər sahələrdə görülən işlər müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Ötən müddətdə rabitə sahəsində mühüm işlər görülüb və Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyinin məlumatına görə, bu gün Azərbaycan Respublikasının İAEƏ-də 92 mobil operatorun baza stansiyası, ərazinin 72 %-i 2G şəbəkəsi ilə təchiz edilib. Şəbəkəsi və 52 %-i 4G şəbəkəsi ilə təmin olunub. Artıq bir müddətdir ki, Qarabağ regionunda və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunda radio və televiziya üzrə yayım müvəqqəti bərpa olunub. Bu yaxınlarda Şuşada ölkə Prezidenti İlham Əliyev vasitəsilə təməli atılmış 130 metrlik radio-televiziya qülləsinin tikintisi davam etdirilir və onun istifadəyə verilməsi ilə yüksək keyfiyyətli yayımı təmin etmək mümkün olacaqdır. Dövlət və

özəl sektorda tərəfdaşlıq nəticəsində nazirlik insan kapitalının inkişafı üzərində işləyir və artıq tədqiqat laboratoriyalarının yaradılması, kibertəhlükəsizlik və ya məlumatların analitikası sahəsində yeni kadrların hazırlanması üzrə layihələrə start verilib. İAEƏ-də İKT texnologiyalarından və innovasiyalardan istifadə iqtisadi fəallığın artmasına, makroiqtisadi göstəricilərin yaxşılaşmasına, eləcə də xidmət sahəsinin inkişafına birbaşa təsir göstərəcək. Məlumdur ki, Azərbaycanda ilk “ağıllı kənd” və “ağıllı şəhər” konsepsiyalarının həyata keçirilməsində çox güclü internet şəbəkəsi çox vacibdir (<https://ikisahil.az/post/269526-yeniden-ve-daha-gozel>).

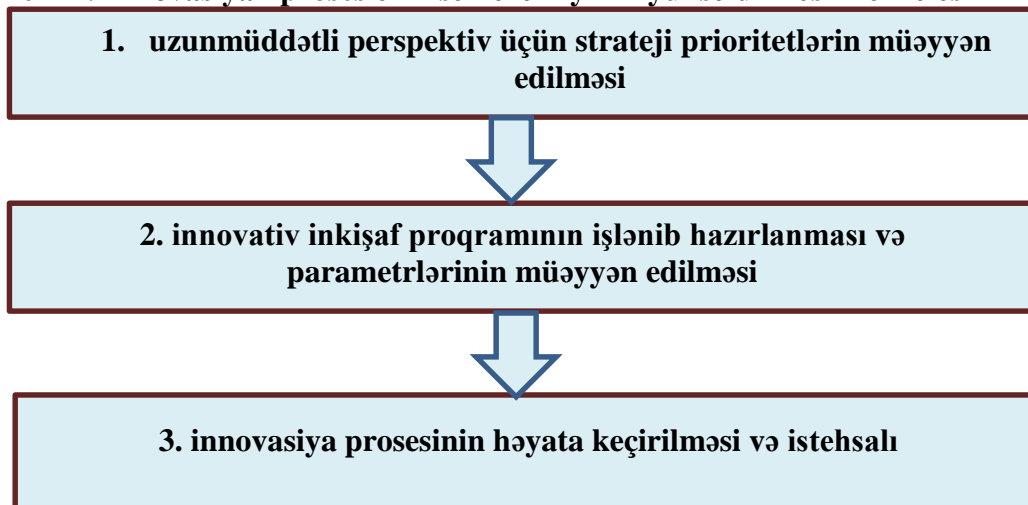
İAEƏ-də maliyyə-bank sisteminin bərpası üçün danışıqlara başlanılıb və konkret təkliflərlə plan hazırlanıb. Azərbaycan Banklar Assosiasiyası (ABA) xəbər verir ki, Qarabağda maliyyə və bank xidmətlərinin göstərilməsi yeni, innovativ ödəniş sistemləri vasitəsilə tənzimlənəcək. Nəzərdə tutulan bərpa işlərinin miqyasından görünür ki, İAEƏ-in bərpa olunacağı, bu torpaqlara yeni xoşbəxt həyatın qayıdacağı günlər uzaqda deyil. Bütün bunlar dövlətimizin fəaliyyətində prioritetdir və ən əsası Azərbaycanın iqtisadi qüdrəti, qətiyyəti bunun üçün kifayətdir (<https://ikisahil.az/post/269526-yeniden-ve-daha-gozel>).

İnnovativ proseslərin tətbiqi və təkmilləşdirilməsi yüksək risk dərəcəsi ilə əlaqələndirilir, çünki istehsala qoyulan investisiyalardan, yeni avadanlıq və texnologiyaların işlənilməsi hazırlanmasında hər zaman itkilər ehtimalı mövcuddur və bu, gözlənilən tələbatı tapa bilməz. İnnovativ proseslərinin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərindən biri innovasiyaların sistemli iqtisadi təhlili və sistemli məsələlər üzrə müəssisə siyasətinin formalaşdırılmasıdır:

- innovativ iqtisadi fəaliyyətin təkmilləşdirilməsi;
- iqtisadiyyatda və istehsalın idarə edilməsində biliklərin idarə edilməsində sistemin formalaşması mexanizmlərindən istifadə etməklə müəssisədə innovativ mühitin yaradılmasının elmi əsaslandırılması;
- istehsalın səmərəliliyini artırmaq və məhsulların rəqabət qabiliyyətini təmin etmək üçün müəssisə texnologiyalarının innovativ inkişafının təkamül modelinin formalaşdırılması.

Ümumilikdə innovasiya prosesinin səmərəliliyini artırmaq üçün bir sıra mərhələləri başa çatdırmaq lazımdır (Sxem 1).

Sxem 1: İnnovasiyalı proseslərin səmərəliliyinin yüksəldilməsi mərhələsi



Mənbə: Лейман Т.И., Костко Е.А. 2017

Nəticə etibarilə, innovativ proseslərin səmərəliliyini artırmaq qərarına gəlinərsə, istehsalın təşkilinin daha yüksək təşkilatı, iqtisadi və sosial səmərəliliyinə nail olunacaqdır. Beləliklə, İAEƏ-də innovativ proseslərin səmərəliliyinin artırılması sistemli yanaşma əsasında bütün idarəetmə sisteminin səmərəliliyinin eyni vaxtda artırılması, eləcə də innovativ layihələrin idarə edilməsi sisteminin tətbiqi ilə bilavasitə bağlı olmalıdır. Bu tədbirlər inzibati aparatın xərclərini azaltmağa, idarə olunmayan innovasiya proseslərinin risklərini azaltmağa və yüksək ixtisaslı kadrlar üçün iş yerlərini sabitləşdirməyə imkan verəcəkdir. Yuxarıda göstərilənlər belə qənaətə gəlməyə imkan verir ki, İAEƏ-də innovativ proseslərinin idarə edilməsində problemlərin həlli sahəsində əlavə tədqiqat və elmi işlərin aparılması məqsədəuyğundur.

Demək olar ki, strateji yanaşma və mexanizmlərin seçilməsində və həyata keçirilməsində olan xüsusiyyətlərlə əlaqədar problemlərin nəzərə alınması ilə ən səmərəli innovasiya proseslərinin təmin edilməsi üçün mühüm şərtlər mövcuddur. Bu proseslərə sistemli yanaşmanın təmin edilməsi innovativ strategiyaların hazırlanması, innovativ proseslərin və idarəetmənin səmərəliliyinin artırılmasından ötrü müxtəlif imkanları ortaya qoyur və bir sıra məsələlərə və elementlərə ayrıca

baxmağa şərait yaradır. Demək olar ki, müasir dünyada innovasiya proseslərinin səmərəliliyinin artırılması və bunun ilə də dövlətdə tənzimləmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi bir neçə məqama xüsusi diqqət yetirməyi tələb edir. Bunlara elm və texnikanın üstünlükləri, ixtira və kəşflərin əhatə dairəsinin genişləndirilməsi üçün şəraitin yaradılması, milli innovativ mühəndis və konstruktorların hazırlanması daxildir (<https://geostrategiya.az/news.php?id=42>).

Qarabağda və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunda günəş, külək, istilik, geotermal və bərpa edilən enerji potensialını qiymətləndirmək “Yaşıl enerji zonası”nı yaratmaqla bağlı AR-nın Prezidenti 3 mart 2021-ci ildə işlərin görülməsi üçün qərar vermişdir. Hökumətə bu sahələrə investisiyaların cəlb edilməsi mexanizmlərinin işlənilməsi, istehsalatı aid fəaliyyətlə məşğul olmuş sahibkarlardan ötrü vergi və gömrük güzəştlərini yaratmaq təklif olunub.

“Yaşıl Enerji Zonası” Yaradılması Konsepsiyası çərçivəsində İAEƏ-də günəş, külək, biokütlə, istilik, geotermal və bərpa edilən enerjiyə aid mənbələr istehsal etmək üçün günəş elektrik stansiyalarının yaradılması nəzərdə tutulur. Konsepsiya sənədinə əsasən, 6 rayonda (Füzuli, Cəbrayıl, Zəngilan, Qubadlı, Laçın və Kəlbəcər) günəş elektrik stansiyalarının tikintisi üçün ümumi sahəsi 14 min 427 hektar və gücü 7 min 214 meqavat olan 8 perspektivli sahə müəyyən edilib. Gözlənilən enerji istehsalı sahəyə düşən günəş radiasiyasının miqdarı ilə müəyyən edilir. İşğal olunmuş ərazilərdə günəş enerjisi layihələri üçün yaxşı potensial var. Belə ki, mövcud potensial xarici sərmayədarlara uyğun investisiya imkanları, vergi və gömrük üstünlükləri müqabilində Qarabağ regionunda və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonundada “yaşıl enerji zonası”nı yaratmaq təklif edilib. Onların arasında Səudiyyə Ərəbistanında ACWA Power və BƏƏ-nin Masdar şirkətləri var. Yenilənə bilən enerji sahəsində isə qlobal miqyasda cəmi 30.200 meqavat elektrik gücü, 8.000 meqavat və 45 mlrd. ABŞ dolları investisiya portfelini ilə şirkət Azərbaycan Respublikasının işğaldan qurtarılmış torpaqlarında yaşıl enerji layihələrində əsas investorlardan biri ola bilər. Bunlardan başqa bərpa edilən enerji sektoru hazırda 4000 meqavatlıq istehsal portfelinə malikdir və ümumi investisiya gücü 8,5 milyard manatdır. 1 milyard dollar sərmayə qoyan BƏƏ-dən olan Masdar birinci yeri

tutmağı planlaşdırır. Azərbaycan hökuməti ilə Anlaşma Memorandumu imzalayan Masdar üç il ərzində Qarabağ regionunda və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunda bir çox bərpa olunan və təmiz enerji layihələrini həyata keçirəcək. Şirkət bölgədəki ilk layihəsinə Kəlbəcər-Laçın bölgəsində gücü 100 MVt-dan çox olan külək elektrik stansiyası üzrə tikinti ilə başlayacaq, növbəti layihələr isə güclü gücə malik günəş elektrik stansiyası üzrə tikinti olacaq. Belə ki, Azərbaycan hökuməti vergi və gömrük üstünlükləri vasitəsilə bütün iqtisadi imkanları səfərbər etməklə, xüsusi ekoloji üstünlüklərə malik yaşıl enerjinin istehsalını qlobal miqyasda artırır və “yaşıl iqtisadiyyat” konsepsiyasının əsas məqsədlərindən birini həyata keçirməyi planlaşdırır (<http://ulfet-az.com/Home/SinglePost?PostId=1030>).

Sxem 2: Ağıllı şəhər həlləri



Mənbə: <https://ereforms.gov.az/az/media/xeberler/qarabag-quot-smart-region-quot-a-cevrilecek-24>

Prezident İlham Əliyev söyləmişdir ki, ərəzilərdə qurulacaq “ağıllı şəhər” və “ağıllı kənd” anlayışı ilk növbədə qlobal problemləri həll edəcək. Qarabağ bölgəsində texnoloji sərmayənin əsas istiqaməti olmaqla yanaşı, digər bölgələrdə də ağıllı regional kənd texnologiyalarının istifadəsində eksperimental rol oynayacaq. Müasir dünyada əhəlinin 54%-i şəhərlərdə yaşayır və 2050-ci ilə qədər bu nisbət

66%-ə çatacağı gözlənilir. Ümumi əhali artımı ilə yanaşı, urbanizasiya növbəti üç onillik daxilində şəhər olan ərazilərə daha 2,5 mlrd. insan miqrasiya edəcəkdir. Ümumiyyətlə, azad edilmiş ölkələrdə “ağıllı şəhər” anlayışını tətbiq etməkdən ötrü ilk olaraq sabit beynəlxalq təcrübəni araşdırmaq, daha sonra informasiya-kommunikasiya texnologiyalarını tətbiq və təbliğ etmək vacib məsələlərdəndir. Bu ərazilərdə ağıllı şəhərin tətbiqini aparmaqla təhlükəsiz, zaman və rahat olma, sağlam həyat, ətraf mühit üzrə keyfiyyət, sosial münasibətlər və vətəndaşların iştirak etməsi, yaşayış və iş yerlərinin xərcləri kimi həyatın müxtəlif aspektlərinə təsir edə biləcək (https://ereforms.gov.az/az/media/xeberler/qarabag-quot-smart-region-quot-a-cevrilecek-24).

Azad edilmiş bölgədə smart-şəhər layihələrinin həyata keçirilməsi regiona innovativ, texnologiyaya əsaslanan investisiya axınının sürətləndirilməsində, eləcə də növbəti mərhələ üzrə Qarabağ regionunda innovasiya mərkəzlərinin və texnoparkların yaradılmasında fundamental rol oynaya bilər.

Münaqişədən sonrakı ərazilərdə əsas problemlərdən biri ictimai təhlükəsizliyi yaxşılaşdırmaq üçün ağıllı şəhər həlləridir. Bu problemlər Azerspace çevik xidmətlərinin köməyiylə həll olunar. İAEƏ-də yaradılacaq “ağıllı şəhər” konsepsiyası bütövlükdə iqtisadiyyat üçün vacib olan suya qənaət baxımından sudan istifadənin azalması istiqamətində əsas əhəmiyyətə malik olacaq. Ağıllı suvarma sistemlərinin, su sızması, suyun keyfiyyəti və istehlak monitorinqi kimi tətbiqlər adam başına 25-80 litr su saxlaya bilər.

Sinqapur, London, Amsterdam, Honq-Konq və Nyu-York da dünyanın ən çox ziyarət edilən yerləridir. Beləliklə, “ağıllı şəhər” texnologiyaları Qarabağ bölgəsində turizm sənayesini inkişaf etdirməkdən ötrü böyük imkanlara yol açar bilər. Bu kontekstdə Şuşanın pilot layihə kimi “ağıllı şəhər” konsepsiyasında tikintisi onun turizm üzrə potensialını artıracaq. Misal üçün Şuşa şəhərində interaktiv lövhələrin, turizm xidmətləri üçün mobil proqramların, tarixi eksponatların, keçmiş münaqişələrin izlərinə dair robot bələdçilərin və intellektual nəqliyyat sisteminin yaradılması ekoloji təmiz turizm kimi “yaşıl” enerji istehsalına şərait yaradacaq. “Ağıllı şəhər” ilə birlikdə “Ağıllı kənd” layihəsi münaqişədən sonrakı ərazilərdə həyata keçiriləcək. Beynəlxalq təcrübədə Ağıllı Kənd kənd əhalisinin üzvləşdiyi

mühüm problemləri həll etmək və əsas kənd yerlərində yeni iqtisadi imkanları yaratmaq deməkdir. Həddindən artıq düşünmək kənddə və ətraf mühitdə əməkdaşlığın yeni formasıdır. Ümumi olaraq azad olunmuş ərazilərimizdə “ağıllı kənd” texnologiyalarından istifadə etməklə “tənəzzül dairəsi” yarada bilərik

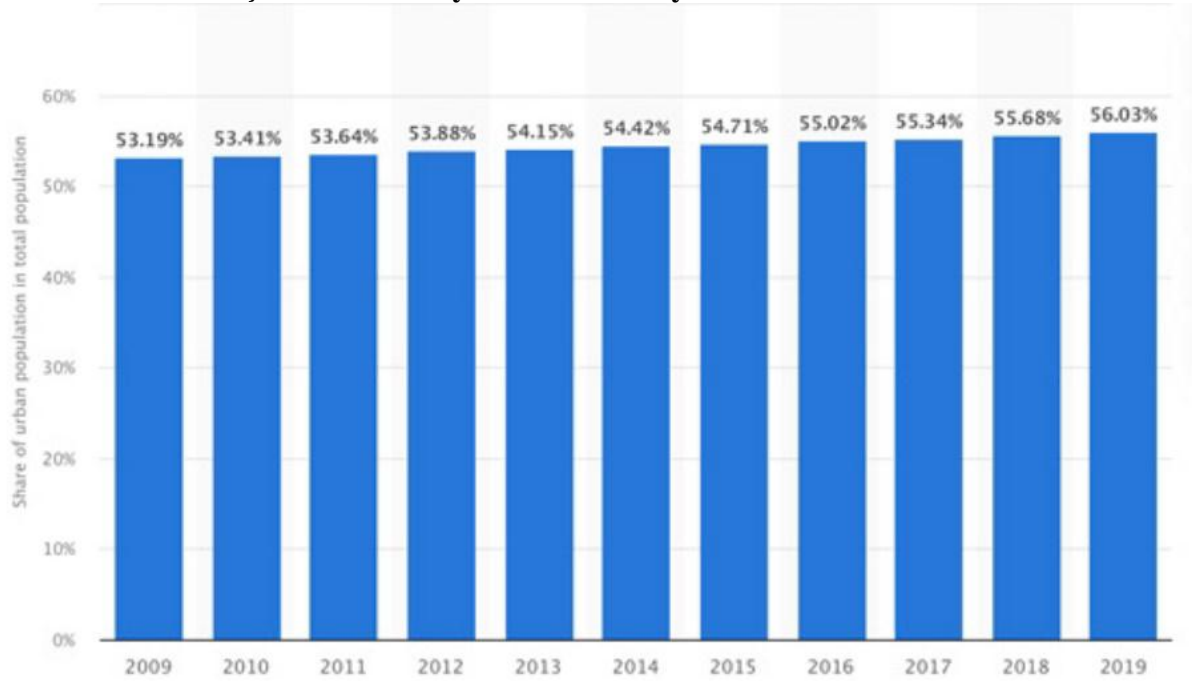
(<https://ereforms.gov.az/az/media/xeberler/qarabag-quot-smart-region-quot-a-cevrilecek-24>).

Ağıllı şəhər müasir analitika əsasında informasiya texnologiyalarından istifadə edərək davamlı iqtisadi inkişafı müdafiə edən kənd, şəhər və ya kiçik ölkə kimi müəyyən edilir. Eyni zamanda, region üzrə həyat tərzini və biznesin inkişaf etdirilməsi, informasiya və kommunikasiya texnologiyalarını yaymaq, ən əsası isə davamlılıq ən sadə mənada ağıllı şəhərlərə yönəlmiş bir konsepsiyadır. Ölkəmiz ağıllı şəhər və kənd yanaşmasından istifadəyə hazır ölkələrin siyahısında deyil. Qarabağda qələbə, torpaqların azad olunması ölkə üçün yeni problemdir. Ağıllı şəhər/kənd ideyası ilə yanaşı, kollektiv bərpa və məskunlaşma ideyası da yaranmağa başladı. Ölkə Prezidenti İlham Əliyev 2021-ci ilin yanvar ayında etdiyi çıxışda demişdi: Azərbaycanın İAEƏ-i üzrə yaşayış məntəqələrinin tezliklə ağıllı şəhər və kənd konsepsiyasının vasitəsilə yenidən qurulacaq. Baxmayaraq ki, Ağıllı Konsepsiyanın birləşmək üçün istifadə olunacağı anlaşılır. Qarabağlıların davamlı inkişafı təmin etmək və regionun canlandırılması üçün Azərbaycanın digər şəhərlərində vəziyyət fərqlidir.

Hazırda Azərbaycanın əhalisi 10 mln-dan çoxdur və urbanizasiya üzrə proses getdikcə artır. Ümumi olaraq 56% əhali şəhər və ya şəhərətrafi ərazilərdə yaşayır. Hazırda ölkənin işçi qüvvəsi üzrə 35% yaxud 1,5 mln. nəfəri kənd yerlərində yaşayır. Eyni zamanda, ölkənin davamlı kənd təsərrüfatının inkişafından ötrü daha az insana ehtiyac yaranar. Kənd təsərrüfatı üzrə texnoloji yeniliklərin meydana çıxması ilə kənd əhalisinin şəhərlərə köçməsi planlaşdırılır. Pandemiyanın təsirlərinin nəticəsi olaraq yaxın illərdə, xüsusən də Bakıya 1 mln-dan çox əhalinin şəhərlərə köçəcəyi planlaşdırılır. Bu, kənd təsərrüfatında texnoloji tərəqqi, robototexnika və kənd yerlərində əmək xərclərinin azalması ilə əlaqədar olacaq. Pandemiya cəmiyyətə və xüsusən də kənd təsərrüfatına qabaqcıl texnologiyaların tətbiqini sürətləndirmişdir

(<https://bakuresearchinstitute.org/az/building-smart-cities-and-villages-in-azerbaijan-challenges-and-opportunities/>).

Şəkil 4: Azərbaycan-urbanizasiya 2009-2019-cu illər



Mənbə: <https://bakuresearchinstitute.org/az/building-smart-cities-and-villages-in-azerbaijan-challenges-and-opportunities/>

Velosiped, elektrikli skuter və s. kimi mikro nəqliyyat vasitələrinin üstünlük təşkil etməsi Londonda illik yol qəzaların 60% azalmasına gətirib çıxarır. Robotik xidmətlərin (məsələn, tramvaylar, elektrik avtobusları) istifadəsi Los-Ancelesdə karbon emissiyalarını azaltmağa yaxud Nyu-York şəhərində ictimai yerlərdə 100% artıma səbəb olmuşdur. Bununla belə, Qarabağda şəhər mərkəzlərinin inkişafından ötrü ağıllı şəhərin nəqliyyatı üzrə istiqamətlərdə ilk addımdan biri sənişinləri daşınma agentlikləri vahid platformada əlaqələndirilməsinin yaradılması uyğun ola bilər. Belə ki, vətəndaş mobil telefonundan bütün nəqliyyat vasitələrinin cari gəliş-gediş saatları barədə məlumat ala bilər. Vahid ödəniş mexanizmi bütün nəqliyyat vasitələrinə, o cümlədən şəhəratrafi dəmir yolu, metro, avtobus və taksilərə tətbiq oluna bilər.

Şəhərlərdə mövcud nəqliyyat üzrə sıxlığı hesab edən və inteqrasiya olunmuş yanaşma ilə qərarlar qəbul edə bilən ağıllı işıqlandırma sistemi şəhər trafikinin idarə edilməsi üçün mükəmməl həlldir. Məsələn, Sinqapurda bütün yol siqnalları Yaşıl

Bağlantı Təsbit Sistemi (GLIDE) tərəfindən izlənilir. Bu sistemə əsasən, yaşıl işıq real vaxt rejimində hərəkət tələblərinə uyğun olaraq paylanır və qonşu kəsişmələrdəki svetoforlar əsas yollara birləşdirilir ki, bu da sürücülərin bir kəsişmədən digərinə keçərkən dayanacaqların sayını minimuma endirir. Piyadaların olması onların küçəni keçərkən işıqforda basdıqları düymələrlə müəyyənləşdirilir. Bu cür tətbiq İAEƏ-də tətbiq edilə bilər.

Kommunala aid xidmətlər üzrə istifadəni artırmaq su, elektrik, qaz və tullantılardan səmərəli istifadə zərurət yaradır. Başqa şəhərlər üzrə nümunələrdən görünür ki, bu cür həllər Bakıda da həyata keçirilə bilər. 2015-ci ildə Smartbin adlı ağıllı tullantıların idarə olunması proqramının bir hissəsi olaraq Sinqapurda smart qutular qoyulmuşdur. Zibil qutularında qapaqlara bərkidilmiş monitorlar məzmun və məkan haqqında məlumat toplayır, mərkəzi serverlərlə komandalara ötürülür. Bu, tullantıların toplanması komandasına öz marşrutlarını optimallaşdırmağa və ictimai yerləri səliqəli saxlamağa imkan verir.

Piyadalar üçün əlverişli məkanların əhəmiyyətli olması şəhərlərdə ağıllı və dayanıqlı inkişafı asan edir. Azərbaycanın şəhərləri üzrə Parisə aid model tətbiq üçün yaxşı nümunədir. Əsas məqsəd insanların 15 dəqiqə ərzində məqsədlərinə çatmasına imkan verəcək davamlı məhəllələrin yaradılması idi. Model həmçinin karbon emissiyalarının minimuma endirilməsinə və yol qəzalarının qarşısının alınmasına diqqət yetirir (<https://bakuresearchinstitute.org/az/building-smart-cities-and-villages-in-azerbaijan-challenges-and-opportunities/>).

Unudulmamalıdır ki, dünya təcrübəsində idarəetmənin səmərəliliyi problemlərinin həlli üçün innovativ proseslər və mütərəqqi təcrübələr yaradılır, idarəetmə mexanizmləri və fəaliyyət modelləri yaradılır. Şübhəsiz ki, bunlar hər bir ölkədə iqtisadi inkişafın prioritet və xüsusiyyətləri, milli ehtiyatları, intellektual bazası və s. bunu nəzərə almışdır. Diqqət etsək 20-30 il əvvəldə analoji proseslərin adətən iqtisadi baxımdan İEÖ-lə bağlı idisə, son 10 ildə inkişaf etmiş ölkələr qrupu innovasiya proseslərini sürətləndirmiş, innovasiya və texnologiyalar bazarının inkişafını sürətləndirmiş, innovativ mexanizmlər hazırlayıb tətbiq etmişdir. İnnovasiya sisteminin effektiv modelinin yaradılması, məqsədli investisiyaların

ayrılması və innovasiyaların hazırlanması, inkişafı və tətbiqi problemlərinə maliyyə vəsaitlərinin ayrılması məqsədi daşıyır. Biznesin inkişafı kontekstində milli innovasiyalar sistemi üzrə səmərəliliyin artırılması problemlərinin həlli üçün prioritet istiqamətlər inkişaf etmiş bazar ölkələri üçün də vacibdir. Milli innovasiya sisteminin inkişafı, innovasiya proseslərinin səmərəliliyinin artırılması və idarəetmə mexanizmlərinin optimal modellərinin formalaşdırılması sahəsində əldə edilmiş təcrübə ilə, şübhəsiz ki, ABŞ-da innovasiya daha çox diqqətə layiqdir. Bu ölkədə innovasiya qarşısındakı maneələri aradan qaldırmaq üçün strateji yanaşmalar üstünlük təşkil edir. Güclü maliyyə resursları milli innovasiya sisteminin, idarəetmə mexanizmlərinin, infrastruktur şəbəkəsinin təkmilləşdirilməsi prosesinə yönəldilib (<https://geostrategiya.az/news.php?id=42>).

Oxşar yanaşmalar AI ölkələri üçün xarakterikdir, burada üstünlük yeni innovasiyaların yaradılması, müasir iqtisadi problemlərə uyğun müasir innovativ məhsulların yaradılmasıdır. Böyük Britaniyada idarəetmə, hökumət də daxil olmaqla milli innovasiyaya aid sistemi ümumi elementlər üzrə ən ali səviyyə olaraq idarə edilir– strateji və zəruri tədbirlərin görülməsi vacibdir, innovasiya üzrə dövlət sifarişlər verir və tənzimləyicilərin sayı azaldılır, vergidən azadolmalar müəyyən edilir. Milli İnnovasiyalar Agentliyi Fransada fəaliyyət göstərir və il ərzində 4000-dən çox innovativ proqrama malikdir. Agentliyin illik əməliyyat büdcəsi təxminən 300 milyon dollardır. Ölkənin 45 universiteti və kollec 14 texnologiya və innovasiya mərkəzində innovativ fəaliyyətlə məşğuldur. Almaniyada dövlətin innovasiya siyasəti bu sahədə güclü maliyyə dəstəyinə əsaslanır. Ölkədə 220 innovativ müəssisə və 14 innovasiyaya aid mərkəz fəaliyyətdədir. İsveç yüksək yaşayış şəraitinə malik ölkə kimi iqtisadiyyat və cəmiyyət üzrə ümumi sahələrdə innovativ yanaşmalar və mexanizmlər tətbiq etmişdir (<https://geostrategiya.az/news.php?id=42>).

Kənd təsərrüfatı sektorunda ağıllı fermer təsərrüfatlarının yaradılması ilə bərabər süni intellektə əsaslanan və robotlardan istifadəni əsas götürən ən son 5-ci dövr kənd təsərrüfatı sistemindən istifadə məhsuldarlığı yüksəldəcək və təsərrüfat fəaliyyətini asanlaşdıracaqdır. Dronlardan istifadə ilə sahənin şəkil və videoları çəkiləcək və eyni zamanda dronlar torpağın rütubətinin səviyyəsini gələcək günlərin

hava durumu barədə fermerə məlumatlar verəcəkdir. Bu isə öz növbəsində vaxtında tədbirlərin görülməsi üçün şərait yaradacaqdır (<https://ihsmarkit.com/research-analysis/digital-agriculture-traversing-the-intrinsic-vs-novelty-value.html>).

Yaxın gələcəkdə innovasiya prosesinin strateji səviyyəyə yüksəldilməsi və İAEƏ-də fəaliyyətlə bağlı problemlərin həlli üçün innovativ mexanizmlərin işlənilib hazırlanması və tətbiqi üçün səylər göstəriləcək. Bu sahədə əsas mövzular ölkə üzrə innovasiyalı iqtisadiyyatı yaratmaq, innovativ müəssisələr şəbəkəsinin yaradılması, innovasiya prosesinin idarəetmə mexanizmləri üzrə səmərəliliyi artırmaq olacaq. Müharibə qurtardıqdan sonra regionda iqtisadi, sosial və ekoloji inkişafa diqqət yetirməlidir. Bütün rayon sökülüb və hazırda ərazidə infrastruktura aid heç bir tikili yoxdur, bunun üçün də hər şeyi sıfırdan qurmaq və bəzi yenilikləri həyata keçirmək lazımdır. Beləliklə, insanların ehtiyac və tələblərini nəzərə almaq lazımdır. Bu baxımdan Qarabağ bölgəsində Smart Zonanın yaradılması Ağıllı şəhər konspeziyasından istifadə edərək daha uğurlu ola bilər.

3.2. Bərpa-quruculuq və yenidənqurma işlərinin həyata keçirilməsinə özəl və xarici şirkətlərin cəlb olunmasının stimullaşdırılması

İAEƏ-in ölkədə iqtisadi və sosial imicdə tarixi statusu bərpa edilməlidir. Yeni region iqtisadi fəaliyyətin aparıcı elementlərindən biri olmalı və digər inkişaf regionları ilə bərabər səviyyədə olmalıdır. Rayonun davamlı inkişafı iqtisadiyyatın zəruri resurslarla təmin olunmasından asılıdır, təbii sərvətlərin bolluğu və əldə edilmiş tarixi siması bu sahələrə investisiya cəlb etməyə imkan verəcəkdir. Həyat üçün möhkəm zəmin yaratmaqla işğaldan əvvəlki dövrdə ölkənin iqtisadi fəaliyyətində rayonun payını artırmaq olar. Bu proseslər üzrə zəruri stimullar əsasında əsaslanmış şəxsi təşəbbüsləri uyğun şəkildə təşviq etmək, həmçinin dövlət və özəl tərəfdaşlığın inkişafı vacibdir. Region üzrə yeni regional və beynəlxalq logistik-nəqliyyat dəhlizlərini yenidən qurmaq ölkənin dünya bazarına çıxış imkanlarını artırmadan azad edilmiş rayonların inkişafına mühüm təkan verəcək.

Azərbaycan hökuməti ilkin mərhələnin bütün xərclərini öz üzərinə götürsə də, aydındır ki, növbəti mərhələdə özəl sektor investisiyaları olmadan irəliləmək

mümkün olmayacaq. Bunun üçün də hökumətimiz İAEƏ-ə investisiya cəlb etmək üçün stimullar hazırlayır. Azərbaycan iqtisadiyyatının biznes mühitinə liberallaşdırılması özəlləşdirmənin bir çox sahələrində dövlət mülkiyyətinə və özəl sektora yol açır. Bundan əlavə, dövlət-özəl tərəfdaşlıq layihəsi nəzərdə tutulub. İstehsal fəaliyyəti, investisiya alətləri, turizm, habelə azad edilmiş ərazilər üçün yeni vergi güzəştləri veriləcək. Prezident İlham Əliyev dekabrın 10-da “Azad edilmiş ölkələrdə iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsinə aid bəzi tədbirlərin haqqında” sərəncam imzalamışdır (Azad edilmiş torpaqlarda iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, 2021):

Nazirlər Kabinetinə azad edilmiş torpaqlarda təsərrüfat və əmək resurslarını uyğun idarə edilməsi üçün vergi güzəştlərinin, sosial sığortanın və digər güzəştlərin 3 ay müddətində həyata keçirilməsini, emal sənayesində və əmək infrastrukturunun yaradılması tapşırılmışdır;

İAEƏ-də özəl müəssisələrin stimullaşdırılması, investisiyalara aid təşviq mexanizmlərini inkişaf etdirmək, bu rayonlara xammal gətirilməsi ilə bağlı sahibkarlar üçün vergiyə və gömrüyə aid güzəştlərin yaradılması;

İAEƏ-də istehsala aid fəaliyyətlə məşğul olan sahibkarlardan ötrü kommunal xidmətlər üzrə (işıq, təbii qaz və su) güzəştlərin yaradılması;

Azad edilmiş ərazilərdə əmək miqrasiyası kvotalarının və iş icazələrinin təkmilləşdirilməsi, habelə müasir bacarıq və biliklərə və bacarıqlara malik mütəxəssisləri cəlb etmək;

İAEƏ-də fəaliyyətdə olan sahibkarlar üçün maliyyəyə aid resurslara çıxış imkanlarını artırmaq və zəruri dövlət dəstəyini gücləndirmək;

İAEƏ-də ekoloji cəhətdən təmiz texnologiyalardan istifadə edən investorları dəstəkləmək, “yaşıl inkişaf” və bərpa edilən enerji resurslarının inkişaf etdirilməsi, İAEƏ-də ictimai yaşayış evlərinin tikintisi üçün dövlət və özəl sektorda tərəfdaşlığın yaradılması məqsədilə irəli sürülüb.

Azərbaycanın investorları cəlb etməməsinin səbəbləri arasında siyasi və institusionaldır. Demokratik institutların təminatçısı olan müstəqil məhkəmə sistemi olmayan bir mühit tamamilə vergidən azad olsa belə, investorlar üçün cəlbedici

deyil. Qanunvericilik əsasında rəqabəti təmin edən və istənilən inhisarçılığın qarşısını alan mexanizmlər olmalıdır. Dövlət satınalmalarından və güzəştli kreditlərdən istifadə müstəsna üstünlük olmamalıdır, hamı üçün eyni olmalıdır. Xarici investorların azad edilmiş ərazilərdə bərpa prosesində maraqlı olduğu da aydındır. Məsələn, Türkiyə, Rusiya, Cənubi Koreya, İtaliya, İsrail və digər ölkələrin şirkətləri bu sahələrdə işləməkdə maraqlı olduqlarını bildiriblər. Cəbrayıl da yerləşən Araz Vadisi Azad İqtisadi Zonası və Ağdam Sənaye Parkı kimi qurumlar yerli və xarici şirkətlər üçün maraqlı imkanlar açmağa bilər. Maliyyə-bank fəaliyyətinə, idxal proseslərinə və digər sahələrdən azad edilən digər sahələrə sərmayə qoyan şirkətlərə də güzəştlər edilir. Bir çox ekspertlər hesab edirlər ki, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə, eləcə də bütün ölkədə azad və ədalətli məhkəmə sisteminin formalaşdırılması bütün üstünlükləri ilə birlikdə investisiya axınının ən yüksək səviyyədə təmin edilməsi üçün ən vacib şərtlərdən biridir. Beləliklə, İAEƏ-də investisiya təşviqi siyasətinin formalaşdırılması və həyata keçirilməsi üçün tələbləri ümumiləşdirmək olar:

Son illər ölkədə investisiya əsaslı inkişaf modelinin tətbiqi və investisiya fəallığının gücləndirilməsini nəzərdə tutan bir sıra qərarlar qəbul edilib, bznə mühitinin yaxşılaşdırılması, investisiya fəaliyyətinin və qeyri-neft ixracının stimullaşdırılması istiqamətində bir sıra əhəmiyyətli addımlar atılıb. Bununla belə, apardığımız araşdırma və təhlillər belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, qəbul edilən qərarlar və həyata keçirilən tədbirlər ölkədə investisiya fəallığının gücləndirilməsi üçün yetərli deyil (Mehtiyev A. 2017: s.27).

Azərbaycan Respublikası xarici investorlarla əlaqələri tamamilə başqa formatda qurmalıdır. “Qarabağa sərmayə qoyaq” kimi sadə formatları bir kənara qoyulmalı və Qarabağla bağlı ayrıca investisiya strategiya hazırlanmalıdır. Elə bir investisiya strategiyası qurulmalıdır ki, sərmayələr yeni texnologiyalar, müasir idarəetmə, bilik, bacarıq və s. ilə müşayiət olunsun. Ölü zona hesab etdiyimiz Qarabağı dirçəldən də məhz bu səmərəli investisiyalardır.

Cədvəl 3: İAEƏ-də investisiyaların stimullaşdırılması siyasətinin formalaşdırılması və həyata keçirilməsinə qarşı tələblər

1. İAEƏ-də investisiya fəallığına mane olan bütün səbəblər düzgün müəyyən edilməli,	8. hökumət daha təsirli (yeni aradan) “əlaqələndirici” problemin
---	--

<p>bunların hər birinin aradan qaldırılması üçün zəruri siyasət alət və vasitələri düzgün seçilməli, işlənmiş siyasət düzgün icra edilməlidir;</p> <p>2. islahatlarda önəmli olan kəmiyyət məhdudiyyətləri və tariflərin səviyyəsi yox, bundan sonra qərarların necə qəbul edilməsi və necə icra edilməsinə münasibətdə islahatların yaradacağı yeni qaydalar və gözləntilərdir;</p> <p>3. institusional islahatlar yalnız siyasətin parametrlərini yox, həm də indiyə qədər mövcud olmuş və inkişafa mane olan davranış stereotiplərini dəyişməlidir;</p> <p>4. həyata keçirilən siyasətlər və institutların təkmilləşdirilməsi prosesi yanaşı baş verməli və bir-birini qarşılıqlı tamamlamalıdır;</p> <p>5. islahatların daha önəmli tərəfi qəbul edilən qərarların vaxtında və doğru icrasının təmin edilməsidir;</p> <p>6. islahatların töhfəsi cəmiyyətdə iqtisadi artımı təmin edə bilən mühiti yarada bilməsi ilə ölçülür;</p> <p>7. investisiyalı iqtisadi artım modelinə keçmək və islahatlarda uğura nail olmaq üçün dövlətin iqtisadi tənzimləmə institutlarının işinin keyfiyyətli və səmərəli qurulması son dərəcə önəmlidir;</p>	<p>qaldırılmasına və daha nəticəli hesab olunan (iqtisadi artım potensialına daha çox fayda gətirən) bir və bir neçə islahata üstünlük verməli və ilk növbədə məhz bu islahatların reallaşdırılmasına hədəflənməlidir;</p> <p>9. uğurlu sənaye siyasətinin ilkin rəhni – sənaye siyasətinin hazırlanması zamanı hakimiyyətin xüsusi və siyasi maraqlardan uzaq dayanma bacarığıdır; sıçrayışlı artımı təmin etmək üçün xüsusi dəstək proqramlarına cəlb ediləcək sahə və şirkətlərin seçimi ədalətli olmalı və yalnız rəqabət potensialı əsasında aparılmalıdır;</p> <p>10. uğurlu sənaye siyasətinin formalaşdırılması üçün dövlətin müdaxiləsinin əsaslı olmasına, təklif olunan tədbirlərin müvafiq problemləri aradan qaldıra biləcəyinə, habelə ölkədə sənaye siyasətini həyata keçirən institutların bu işin öhdəsindən gələ biləcəyinə əminlik olmalıdır;</p> <p>11. nəhayət, ən başlıcası, islahatlar yaxşı layihələndirilməli, ziddiyyətli olmamalı və ardıcılıq təmin edilməlidir.</p>
---	--

Mənbə: Mehtiyev A. 2017: materialları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

İlk növbədə işğaldan azad edilmiş rayonlarımızda əlverişli iqtisadi rejim formalaşdırmaq lazımdır. Biznesin qurulması və inkişafı üçün investisiya mühiti yaradılmalı, investisiya mühitini müəyyən edən dörd amil (siyasi, iqtisadi, hüquqi və sosial) normallaşdırılmalıdır. Azərbaycanda fəaliyyət göstərən Aİ şirkətlərinin 75%-i ölkəyə yenidən investisiya edə biləcəklərini bildirir. Şirkətlər Azərbaycanda biznes mühitinin yaxşılaşdırılması üçün vacib olan beş faktora diqqət yetiriblər. Aİ şirkətlərinin fikrincə, siyasi və sosial sabitlik, bacarıq və bacarıqlar, məhsuldarlıq, əmək xərcləri və immiqrasiya sahəsində əlverişli biznes mühiti üçün əlverişli şərait xarici şirkətləri Azərbaycana yenidən investisiya qoymağa sövq edir.

Xarici investisiyalar üçün prioritetlər dəqiq müəyyən edilməlidir ki, Qarabağın siyasi-hüquqi təbliğində aydın mövqeyə malik ölkələri təmsil edən şirkətlər bu regionun biznes subyektləri olsun. Əgər konkret türk investorları üçün birmənalı və

üstün kriteriyalar qoyularsa, məsələn, biz digər ölkələr üçün məhdudlaşdırıcı şərtlər tətbiq edə bilərik. Hansısa şirkətlər üçün də qadağanedici normalar təyin edə bilərik ki, bir neçə ölkənin şirkətlərinə, Qarabağa investisiya qoymağı qadağan edən qanun da qəbul edə bilərik. Əgər hər hansı ölkə Qarabağı bizim ərazimiz hesab etmirsə, parlamentimiz həmin ölkə üçün üçün etiraz bəyanatı və həmin ştatda mövcud olan şirkətlər üçün buna bənzər qanunlar qəbul edə bilər.

Buna görə də İAEƏ-ə yatırılan investisiyaların stimullaşdırılması siyasətinin gücləndirilməsi üçün aşağıdakı istiqamətlər üzrə təklif olunan tövsiyələrin həyata keçirilməsi zəruri hesab olunur.

İnvestisiyaların stimullaşdırılması siyasətinin formalaşdırılması sahəsində:

– İAEƏ-də investisiya fəallığının artırılması və investisiyaların stimullaşdırılması üçün vahid dövlət investisiya siyasəti hazırlanmalıdır. Potensial investorlarda fəaliyyətə təsir edən bütün amilləri və onları aradan qaldırmaqdan ötrü konkret siyasi alətləri və tədbirləri ardıcılı və sistemli olaraq əks etdirməlidir;

– İAEƏ-də həyata keçiriləcək institusional islahatlar və onların davranışı ictimaiyyətə və potensial investorlara ətraflı şəkildə çatdırılmalıdır;

– İnvestisiya mühitinin yaxşılaşdırılması, formal hüquqlardan daha çox mülkiyyət hüquqlarının qorunmasını təmin edən mexanizmlər ən qısa zamanda təmin edilməli, formal sahibkarlıq ləğv edilməlidir.

Xarici investisiyaların stimullaşdırılması sahəsində:

– ölkədə qeyri-neft sektoru üzrə, xüsusilə ixracyönümlü emal sənayesinə xarici investisiyaları cəlb etməkdən ötrü kompleks tədbirlərin sistemi hazırlanmalı və həyata keçirilməlidir;

– İAEƏ-də öz fəaliyyətini yaratmaq üçün ayrı-ayrı məhsullar müəyyən məhsulların istehsalı üçün bir neçə dünya şöhrətli şirkətlərlə danışıqlar aparılmalı, onların fəaliyyətinə şərait yaradılmalıdır.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Azərbaycan Respublikasında iqtisadi rayonları üzrə yeni bölgü iqtisadi tərəqqiyə, daha səmərəli investisiya siyasətinə və çevik regional idarəetməyə töhfə verir. Onların yaradılması 44 günlük müharibədən sonra İAEƏ-in bərpa edilməsi və inkişafından ötrü böyük təkan olacaq. Bu addımı İAEƏ-in çiçəklənməsi üçün vahid plan kimi qiymətləndirmək olar. Bu, İAEƏ-in Azərbaycanın iqtisadi həyatına reintegrasiyası baxımından da vacibdir, çünki iqtisadi rayonların inkişafının planlaşdırılması, idarəetmənin səmərəliliyinin təmin edilməsi və strukturuna yenidən baxılması işinin səmərəliliyinin artırılmasını tələb edir. Dissertasiya işindən aşağıda göstərilən nəticələr əldə olunmuşdur:

1. İqtisadi potensialın qiymətləndirilməsi istiqamətində işğaldan əvvəlki dövr üzrə statistik təhlil aparılmış və kənd təsərrüfatı müəssisələrinin sayı eləcə də heyvandarlıq sahəsində ət və süd istehsalının ölkə üzrə nəzərəçarpacaq səviyyədə olduğu üzə çıxarılmışdır;

2. Kənd təsərrüfatı emalı müəssisələri və rayonlar üzrə onların sayı müəyyənləşdirilmişdir;

3. Turizm sektorunun inkişafı üçün ərazinin füsunkar təbiətinin olduğu xüsusilə Şuşada, Kəlbəcərdə kurort mərkəzlərinin keçmiş dövrdə fəaliyyət göstərdiyi məlum olmuşdur;

4. Ölkə başçısının tapşırıq və sərəncamlarına müvafiq surətdə ərazilərdə həyatın yenidən qurulması və iqtisadiyyatının ölkənin ümumi iqtisadi sisteminə reintegrasiyası istiqamətində praktiki işlər görülməkdədir;

İAEƏ-də davamlı inkişaf üçün əraziləri yenidən qurmaq və sağlamlaşdırmaq üçün aşağıdakı təşkilati və iqtisadi təkliflərin nəzərə alınması məqsədəuyğun hesab edilir:

1. İlk növbədə aqrar sektorun dirçəldilməsi istiqamətində addımlar atılmalı, beşinci dövr kənd təsərrüfatına keçid üçün süni intellektə, robotlardan istifadəyə və dron və peyk texnologiyası ilə ərazinin şəkillərinin çəkilməsi ilə torpağın

münbitliyinin durumu təsbit edilə və ona müvafiq tez və vaxtında tədbirlər görüla bilər və bu da məhsuldarlığın yüksəldilməsinə gətirib çıxaracaqdır;

2. Turizm sektorunda qış turizminin yaradılması ərazinin relyef və iqliminə münasibətdə daha məqsədəuyğundur. Bu sektorun inkişafı ölkəmizə əlavə valyuta gəlməsinə xidmət edəcəkdir;

3. İnvestorların Qarabağ və Şərqi Zəngəzura investisiya yatırmalarını stimullaşdırmaq üçün vergi və gömrük sahəsində güzəştlərin edilməsi və sahibkarlıq fəaliyyətinə başlayandan sonrakı 3-5 il arasında vergidən azad olunması kimi siyasətin həyata keçirilməsi prosesi sürətləndirəcəkdir;

4. Yeni texnologiya əsasında istehsal və xidmət müəssisələri yaradılmalıdır və yalnız yeni dövrün tələblərinə uyğun istehsal müəssisələri qurulmalı və hətta robotlardan istifadə mümkündür;

5. Ərazilərin pilot şəhərə çevrilməsi üçün elektron məlumat lövhələri, robot bələdçilər, intellektual nəqliyyat sistemləri yaradılmalıdır;

6. Yaşıl enerji və yaşıl zona siyasətinin işğaldan azad olunmuş ərazilərdə tətbiqi bu prosesin ölkəmizin digər ərazilərinə transformasiyanına münbit şərait yaradacaqdır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı 22 dekabr, 2021.
2. Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər, 2021.
3. Aslanzadə İ.A. (2013), “Dövlət innovasiya siyasətinin formalaşması və sənaye sektorunun rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi problemləri”, İ.e.d. dissertasiyasının Avtoreferatı, Bakı, 56 səh.
4. Bayramov K.B. (2011), “Təbiətdən istifadənin iqtisadi və ekoloji problemləri”, Bakı, Azərbaycan, 108 səh.
5. Bağırov E. (2021), “İqtisadiyyatda yeni mərhələ: Qarabağ iqtisadiyyatı dövrüyyəyə qayıdır”, Azertac.
6. Bağırov O. (2020), “Azad edilmiş ərazilərdə bərpa prosesinin əsas istiqamətləri”, Təhlil, Air Center, 9 səh.
7. Cəfərli R. (2020), “İlham Əliyev Qarabağı Azərbaycanın ən inkişaf etmiş məkanına çevirəcək”, Azərbaycan qəzeti, səh.1-4, <https://www.azerbaijan-news.az/az>
8. Fikrətzadə F.F., Hacıyeva S.İ. “İşğaldan azad olunan ərazilərimizdə kənd təsərrüfatı sahəsinin bərpası istiqamətləri və istehsal göstəricilərinin proqnozlaşdırılması, Kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı”, 2020, № 4 (34) səh.23-36.
9. İlyasov Z. (2021), Qarabağın yolu nura, işığa doğrudur, İqtisadiyyat qəzeti, 8 səh.
10. Mehtiyev A. (2017), “İnvestisiyaların stimullaşdırılması siyasəti: onu necə gücləndirmək olar?” SBIIYF, Bakı, 48 səh.
11. Manafov Q. (2021), “İşğaldan azad edilmiş ərazilərin dirçəldilməsinin iqtisadi aspektləri”, UNEC Ekspert, səh.6-9.
12. Musayev Akif. (2021), “Qarabağın bərpası və inkişafı prosesində xarici dəstək mühüm amildir”, Azərbaycan qəzeti, 9 səh., Exim, Ansaldo.

İngilis dilində

1. Stverkova H., Vaclavik V. “Efficiency of innovative technology in construction industry”, 1st International Conference on Advances in Environmental Engineering, 2017, p.1-7.

Rus dilində

1. Сельское хозяйство Азербайджанской ССР 1987
2. Лейман Т.И., Костко Е.А. (2017), «Повышение эффективности инновационных процессов на предприятии секция №2». Экономика и управление.

İnternet resursları

1. <https://aircenter.az/az/post/naxcivan-dehlizi-qafqazda-neqliyyat-baglantilarini-artiracaq-612> 2021
2. <https://bakuresearchinstitute.org/az/building-smart-cities-and-villages-in-azerbaijan-challenges-and-opportunities/> 2021
3. <https://ihsmarkit.com/research-analysis/digital-agriculture-traversing-the-intrinsic-vs-novelty-value.html> 2022
4. <https://corp.ady.az/media/xeberler/iscaldan-azad-olunmus-erazilerde-demir-yolu-infrastrukturu-yeniden-qurulur> 2022
5. <https://ereforms.gov.az/az/media/xeberler/qarabag-quot-smart-region-quot-a-cevrilecek-24> 2022
6. <https://economy.gov.az/article/agdam-senaye-parkinin-ilk-rezidentleri/32271> 2022
7. <https://geostrategiya.az/news.php?id=42> 2021
8. <https://xalqqazeti.com/mobile/az/news/82383> 2022
9. <https://ikisahil.az/post/269526-yeniden-ve-daha-gozel> 2022
10. İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi, <http://iqtisadiislahat.org>, www.ecoreform.az/ 2021
11. <https://iqtisadiyyat.com/az/pages/5/news/1222> 2022

12. <http://interfax.az/view/817546/az> 2022
13. <https://president.az/az/articles/view/44886> 2022
14. <https://rebuildkarabakh.az/az-opennews/8711.33.html> 2022
15. <https://science.gov.az/az/news/open/17052> 2022
16. <http://ulfet-az.com/Home/SinglePost?PostId=1030> 2022
17. <https://www.azerbaijan-news.az/posts/detail/kend-teserrufati-ve-aqrar-emal-senayesinin-inkisafi-ucun-fuzulinin-boyuk-potensial-var-1613248721> 2022
18. <https://www.respublica-news.az/news/ugur-dusturu-qalib-lider-yenilmez-xalq-qudretli-dovlet> 2022
19. [https://www.researchgate.net/publication/354948765_\"Isgaldan_azad_olunmus_razilrd_infrastukturun_yaradilmasi_mrhlili_skild_hyata_kecirilmidir\"](https://www.researchgate.net/publication/354948765_\) 2022

ƏLAVƏLƏR

Əlavə 1.

Cədvəl 2: İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə innovasiya sisteminin inkişaf prioritetlərinin həyata keçirilməsi ilə bağlı strateji vəzifələr

<p>1. innovasiya siyasətinin prioritetlərinin və strategiyalarının hazırlanması;</p> <p>2. innovativ inkişafın milli prioritetlərinin müəyyən edilməsi, seçilməsi, innovasiya fəaliyyətinin xüsusiyyətlərinin dərinlən öyrənilməsi və qiymətləndirilməsi;</p> <p>3. real şəraitdə innovasiya fəaliyyətinin inkişafı və stimullaşdırılması üçün normativ-hüquqi bazanın yaradılması, zəruri qanunların qəbulu, innovasiya fəaliyyətinin cəlbediciliyinin artırılması;</p> <p>4. milli innovasiya sisteminin dinamik inkişafının təmin edilməsi və bununla əlaqədar maddi-texniki bazanın, müvafiq innovasiya infrastrukturunun yaradılması;</p> <p>5. ölkədə biliklər iqtisadiyyatının yaradılması və yayılması sisteminin dünya təcrübəsinə uyğunlaşdırılması, təhsil sisteminə islahatların dərinləşdirilməsi və intellektual resursların müəyyənləşdirilməsi üçün şəraitin formalaşdırılması;</p> <p>6. ölkədə innovasiya fəaliyyəti üçün müəssisələr şəbəkəsinin formalaşdırılması üçün tədbirlərin görülməsi, bununla bağlı dövlət dəstəyi mexanizmlərinin gücləndirilməsi, ixtisaslaşmış innovasiya müəssisələrinin, o cümlədən ixtisaslaşdırılmış innovativ elmi-sənaye korporasiyalarının, yüksək texnologiyalı sənaye istehsalının təşkili;</p>	<p>7. innovasiyaların mənimsənilməsi, bu sahədə müvafiq biliyə malik mütəxəssislərin hazırlanması, təhsilin və ixtisas hazırlığının səmərəliliyinin artırılması, innovasiyalar sahəsinin təşkili və idarə edilməsində yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanması;</p> <p>8. ölkədə innovasiyaların inkişafına, hazırlanmasına və tətbiqinə kömək edən bazar iqtisadiyyatı şəraitinin və rejiminin formalaşdırılması;</p> <p>9. innovasiyaları inkişaf etdirmək və innovativ məhsulların çeşidini artırmaq, bu proseslərə davamlı maliyyə dəstəyi mexanizmlərini yaratmaq, innovasiya müəssisələrinin ucuz kredit və maliyyə resurslarına çıxışını təmin etmək, bu sahələrin investisiya cəlbediciliyini artırmaq;</p> <p>10. dünya texnologiyalarına və innovasiya bazarlarına fəal çıxışın təmin edilməsi, onların transferi üzrə strateji fəaliyyətin təmin edilməsi, bu sahədə beynəlxalq əməkdaşlığın gücləndirilməsi, ölkə mütəxəssislərinin beynəlxalq elm və texnologiya layihələrində iştirakına nail olmaq və innovasiya proseslərinin yaradılmasının səmərəli idarəetmə mexanizmlərinin təşkili. Bütün bu məsələlərə strateji yanaşmanın təmin edilməsi ölkədə innovasiya sisteminin inkişafının sürətləndirilməsinə və innovasiya proseslərinin səmərəliliyinin artırılmasına əlavə stimullar yarada bilər.</p>
---	---

Mənbə: Mehtiyev A. 2017: əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: Yaradılan işçi qrupları.....	12
Cədvəl 2: İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə innovasiya sisteminin inkişaf prioritetlərinin həyata keçirilməsi ilə bağlı strateji vəzifələr.....	75
Cədvəl 3: İAEƏ-də investisiyaların stimullaşdırılması siyasətinin formalaşdırılması və həyata keçirilməsinə qarşı tələblər.....	67

Qrafiklərin siyahısı

Qrafik 1: Şərqi Zəngəzurda kənd təsərrüfatı müəssisələrinin sayı.....	39
Qrafik 2: Şərqi Zəngəzurda 1980-1985-ci illərdə ət istehsalı, tonla.....	40
Qrafik 3: Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunda 1975-1985-ci illər aralığında süd istehsalının respublika üzrə xüsusi çəkisi, faizlə.....	42
Qrafik 4: İqtisadiyyata yönəldilən investisiyalar (2015-2020, mln.manatla).....	50
Qrafik 5: Qarabağ iqtisadi rayonunun 2030-2050-ci illərdə maliyyə potensialının artım dinamikasının empirik proqnozu (mlrd. ABŞ dolları).....	51

Şəkillərin siyahısı

Şəkil 1: Şərqi Zəngəzurda 1965-1985-ci illər aralığında respublika üzrə qoyun və keçilərin xüsusi çəkisi, faizlə.....	41
Şəkil 2: Şərqi Zəngəzurda 1965-1985-ci illər aralığında inək və camışların sayının respublika üzrə xüsusi çəkisi, faizlə.....	41
Şəkil 3: Azad olunmuş ərazilərdə kənd təsərrüfatı sahəsinin bərpası istiqamətləri.....	45
Şəkil 4: Azərbaycan-urbanizasiya 2009-2019-cu illər.....	61

Sxemlərin siyahısı

Sxem 1: İnnovasiya proseslərinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi mərhələsi.....	56
Sxem 2: Ağillı şəhər həlləri.....	58